

Boeren aan het woord over stikstofuitstoot

Is er een uitweg uit de stikstofcrisis mét perspectief voor de boeren?

© Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg

Oktober 2023

Inhoudsopgave

Voorwoord (3)

Samenvatting (4)

Inleiding (7)

Problemen en oplossingen (9):

- Analyse van de problemen (9):
  - Juridisch probleem (9)
  - Technologieën (10)
  - Agrimultinationals (10)
  - Klem in de keten (11)
  - Schaalvergroting (11)
  - Compensatie gaat naar de bank (12)
  - Onbetrouwbare overheid (12)
  - Mestoverschot (13)
  - Biodiversiteit (14)
  - Kostprijsverhogende regelgeving (15)
  - Wereldhandel (15)
- Analyse van de oplossingen (16)
  - Boeren zijn geen slachtoffer (17)
  - Grondgebonden (17)
  - Eerlijke prijs (18)
  - Opkoopregeling (18)
  - Onderwijs (19)

Conclusies en aanbevelingen (20):

- Systeemverandering (20)
- Voldoende gezond voedsel (21)
- Natuurinclusief (21):
  - Nieuwe inzichten (22)
  - Koeien in de wei (23)
  - Circulair (23)
  - Een rigoureuus verbod (23)
  - Onderwijs (24)
- Perspectief voor de boer (24)
  - Kleinschaligheid (24)
  - Zonder subsidies (25)
- Eerlijke prijs (25):
  - Verdwijnen van subsidies (26)
  - Drie wereldbollen (27)
- Niet de economie maar mens en natuur staan centraal (27):
  - Megabedrijven (28)
  - Zonder agribusiness (28)
  - Optimalisatie (29)
  - Midden in de samenleving (29)
- Een landbouwbeleid gaat verder dan alleen landbouw (30)
- Tot slot (30)

Bijlage 1: Gegevens met betrekking tot geïnterviewden (32)

Bijlage 2: Opinie (34)

Bijlage 3: Achtergrondartikelen in de media (36)

Bijlage 4: De Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg (44)

Voorwoord

De Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg heeft vanaf midden vorig jaar onderzocht hoe boeren aankijken tegen de discussie over de stikstofproblemen. Hoe ervaren zij de problematiek en vooral: welke ideeën hebben ze om uit de stikstofcrisis te komen? En wat te doen met boeren nabij natuurgebieden? Op basis van berichten uit de media en eigen interviews met ruim tien boeren in Noord-Limburg waarvan enkelen niet met naam genoemd willen worden, plus een medewerker van de NMF Limburg heeft de werkgroep dit rapport geschreven met een weergave van de bevindingen. Op 20 oktober organiseert ze een informatieavond over de stikstofproblematiek, in samenwerking met Openluchtmuseum De Locht in Melderslo.

Concrete vragen die aan de orde komen gaan over de standpunten van boeren in de discussie over de staat van de natuur en welke gevolgen de stikstofuitstoot heeft voor natuur en milieu. Welke rol spelen naast landbouw ook andere sectoren, hoe kijken boeren aan tegen de ontstaansgeschiedenis van de problemen en op welke manier hebben ze daar tot nu toe op gereageerd; wat vinden zij van de oplossingen vanuit de regering (met name minister Van de Wal) die inzet op een forse vermindering van de veestapel vóór 2030. Een krimp die bereikt moet worden door uitkoop van de zogenaamde piekbelasters. Vrijwillig, maar als het moet gedwongen. En vooral: wat zijn alternatieven voor die maatregelen en welke oplossingen voor de problematiek hebben de boeren in gedachte? Ook wordt bekeken hoe de prijs van het product per eenheid verbeterd kan worden en welk beleid de overheid moet voeren om dat te bereiken.

In het debat rond de stikstofcrisis liggen boeren onder vuur. Hun bijdrage in de stikstofcrisis is immers het grootst. Tegelijkertijd roepen boeren om perspectief. De vraag staat daarom centraal: is het mogelijk de stikstofdoelen te behalen, terwijl er tóch perspectief is voor de boeren?

Opmerkelijk is dat boeren, van links tot rechts, de overheid aanwijzen als onbetrouwbare partij en bevestigen dat stikstof slechts een klein probleem is in een groter geheel. De conclusie van Werkgroep Landbouw luidt dan ook dat het tijd is voor een volledig nieuw landbouwsysteem.

De Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg hoopt met deze notitie inzicht te geven in wat er speelt binnen wat de grootste crisis in de landbouwsector sinds vorige eeuw lijkt, hoe boeren in de regio Noord-Limburg dit beleven en wellicht kunnen we een heel klein steentje bijdragen aan de oplossing van deze crisis. De leden van de werkgroep hebben zich geheel vrijwillig op dit project gestort en we zijn blij dat we u deze notitie voor kunnen leggen.

Paul Geurts,
Voorzitter Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg

N.B.: In deze notitie worden de termen natuurinclusieve landbouw, biologische landbouw, regeneratieve landbouw, circulaire en agro-ecologie door elkaar gebruikt. De verschillen zijn vooral van technische aard. Belangrijk is in dezen dat het systemen zijn die tegenover de huidige gangbare landbouw staan. Ook wel intensieve landbouw, industriële-, chemische-, fossiele- macro-, of high-input-landbouw genoemd.

Samenvatting

Naar een economische transitie met een ecologisch verantwoorde landbouw als basis

Het was de zomer van 2022 dat in Nederland massaal de vlag ondersteboven werd gehangen. De boerenprotesten werden gekenmerkt door snelwegblokkades, omgekeerde vlaggen, fakkels om de ministers Kaag en De Jong te intimideren en andere dreigementen.

Aanleiding waren de overheidsplannen om de stikstofcrisis te beteugelen. Voor boeren zou de impact enorm zijn. Als bedrijven al niet moesten stoppen of verplaatsen, dan moest hun hele bedrijfsvoering op de schop. De veestapel zou hoe dan ook moeten krimpen, wellicht tot 30 procent.

Het zat eraan te komen. In 2018 had het Europese hof van justitie al bepaald dat Nederland niet voldeed aan de stikstofnormen die ons land was overeengekomen met Brussel. D66-kamerlid Tjeerd de Groot opperde de stikstofuitstoot aan banden te leggen door de Nederlandse veestapel te halveren. Sinds 13 maart 2020 werd de maximumsnelheid op de snelweg overdag teruggebracht naar 100 km per uur. Niet veel later volgden de controversiële maatregelen om de veestapel te verminderen en boeren te stimuleren om over te stappen op duurzamere landbouwmethoden.

Het liep pas echt uit de hand toen de RIVM een stikstokaart naar buiten bracht die duidelijk aangaf waar de stikstofuitstoot het meest moet worden verminderd. Vooral rond kwetsbare natuur, moest de uitstoot met 70% omlaag.

De werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg zag al snel dat de overheid hiermee haar hand overspeeld had. Ze zag echter ook dat er iets moet veranderen aan de almaar intensiverende landbouw vanwege de impact op natuur en milieu. Tegelijkertijd hadden de leden van de werkgroep veel begrip voor de roep om perspectief bij de boeren. Het voortbestaan van een boerenlandbouw, een eerlijk voedselbeleid en een toekomst voor boerengezinnen heeft naast een milieuvriendelijke landbouw immers altijd vooropgestaan.

De werkgroep zat met vragen en wilde antwoorden. Er werd gelezen, er werd gesproken met mensen uit de sector, waaronder vooral boeren. Intensieve en extensieve ondernemers, boeren met een neventak... gestreefd werd naar een pluriform boerengezelschap. Gevraagd werd naar de problematiek. Hoe heeft deze zich volgens hen kunnen ontwikkelen? Wat klopt er niet aan de overheidsmaatregelen, maar vooral: zien zij een alternatief?

Dit leerde ons dat iedereen het unaniem eens was over de ondeugdelijkheid van de stikstofplannen. Iets wat leidde tot wantrouwen jegens de overheid, die zich toch al niet op veel vertrouwen onder boeren kon verheugen. Want ook dat wantrouwen heerste onder alle boeren waar de Werkgroep mee sprak.

De stikstofmaatregelen worden onder meer gezien als valse voorwendselen waarmee de overheid stiekem andere agenda's bedient. Zo hebben maatregelen

vooral gevolgen voor melkveehouders die veelal op plekken zitten waar akkerbouw niet mogelijk is en die relatief veel grond in bezit hebben. En terwijl het de overheid te doen is de stikstofuitstoot te verminderen, nemen ze in hun uitkoopregeling ook de landbouwgrond mee. Dit voedt de verdenking dat de overheid vooral uit is op de grond. En worden met de latente stikstofrechten soms andere sectoren, bijvoorbeeld Schiphol, geholpen?

Het vertrouwen in de politiek is nul. Dit vanwege de eerdergenoemde stikstofkaart en de daarmee gepaard gaande maatregelen, maar ook vanwege de fluctuerende regelgeving die ze in de decennia daaraan voorafgaand op hun bord kregen. De overheid heeft altijd al een inconsistent ad-hoc-beleid gevoerd.

Het inconsequente beleid doet zich in feite al voor sinds de introductie van het beleid van schaalvergroting en intensivering door Sicco Mansholt, eerst minister en later Eurocommissaris voor Landbouw. Dit beleid leidde onder meer tot de komst van mengmest dat eind jaren '60 al leidde tot een ophoping van mineralen en zware metalen in de bodem en verontreiniging van het grondwater.

De afgelopen zestig jaar kwamen tal van beperkende maatregelen die soms zelfs averechts werkten, zoals de interimwet Beperking Varkens- en Pluimveehouderijen. Vooral de intensievere bedrijven lopen tegen deze beperkingen aan, ook ondervinden zij op lokaal niveau de meeste hinder van weerstand bij het uitbreiden van hun activiteiten.

De professionaliseringsslag leidde tot fors meer dieren in Nederland, maar ook tot een kaalslag onder de boerenbedrijven. Van de ruim 300.000 agrarisch ondernemers in 1960 tot zo'n 50.000 nu.¹ Het drama was groot. Zo staat de agrarische sector in de top 3 van sectoren met een relatief hoog risico op zelfdoding.²

Maar niet alleen boerengezinnen gaan gebukt onder het beleid, ook natuur en milieu kregen het zwaar te verduren. Behalve de stikstofuitstoot, is het ingevoerde landbouwsysteem ook voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de slechte waterkwaliteit, voor verdroging, de teloorgang van insecten, luchtvervuiling, stank, fijnstof, Q-koorts, vogelgriep, en andere bedreiging van de menselijke gezondheid.

Bovendien leidt de ingezette intensivering niet alleen tot mestoverschotten, maar regelmatig tot overschotten die marktverstoring werken, met lage prijzen voor de boeren tot gevolg, zowel hier als op de wereldmarkt.

Kortom: De focus op een verlaging van de stikstofuitstoot alleen is een veel te eenzijdige deeloplossing. Hier past slechts een integrale visie met als doel de instandhouding van de natuur, maar ook die van de boer.

De werkgroep landbouw is ervan overtuigd dat er zowel perspectief voor boeren kan zijn, als voor de natuur. Dit kan echter uitsluitend door een transformatie. Het landbouwsysteem moet op de schop: van intensief naar ecologisch verantwoord.

---

¹ Landbouw; vanaf 1851, Gewijzigd op: 18-4-2023, <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/71904NED>

² 113 Zelfmoordpreventie en LTO Nederland, Factsheet Suïcidaliteit onder agrariërs, 2020

Het vergt een totaal andere manier van werken voor de hele sector. Boeren zullen niet meer tegen de natuur moeten vechten, maar leren gebruik te maken van het ecosysteem. Dieren dienen grondgebonden te worden gehouden en zoveel mogelijk buiten. Mest wordt opgevangen in een strostal, waardoor het wederom een kostbaar product wordt. De keten rond voedselvoorziening krijgt een totaal ander aanzien, voor de agribusiness is geen centrale rol meer weggelegd.

Een dergelijke visie gaat verder dan de landbouw alleen. Ook de consument zal andere prijzen krijgen voorgeschoteld in de winkel, gezonde producten worden goedkoper dan ongezonde. Mogelijk wijzigt hun voedingspatroon aanzienlijk. In plaats van dat de markt de prijs in de winkel bepaalt, neemt de overheid weer zijn verantwoordelijkheid door het prijsbeleid bij te sturen, zodat de boer een eerlijke prijs krijgt voor een eerlijk product. Voor de consument wordt voedsel duurder, wat de overheid dwingt om een eerlijker inkomenspolitiek te voeren, maar ook een rechtvaardig import- en exportbeleid.

De tijd is eraan. De landbouw loopt tegen z'n ecologische grenzen, zoals de rechtbank bepaalde, maar ook zoals we in de natuur kunnen zien. De gezondheid van Nederlanders wordt steeds meer bedreigd door intensivering van de landbouw. Het klimaat is al veranderd, met grote gevolgen voor de natuur, maar ook direct voor de landbouw.

Een ander voedselsysteem is mogelijk. Uiteraard dienen ook andere sectoren, zoals industrie en verkeer fors te wijzigen, maar een voedselsysteem met een rechtvaardige, ecologisch verantwoorde, circulaire en natuurinclusieve landbouw zou een mooie basis vormen voor een algehele economische transitie.

Inleiding

De complexe stikstofproblematiek in Nederland speelt al decennia. Het is een gevolg van de uitstoot van stikstofoxiden en ammoniak, voornamelijk afkomstig van landbouw, verkeer en industrie³ ⁴.

De stikstofdepositie in de natuur heeft negatieve gevolgen voor de biodiversiteit en het milieu. De stikstofcrisis houdt Nederland al geruime tijd in zijn greep en heeft geleid tot vertragingen in de woningbouw, maximaal honderd kilometer per uur rijden op de snelweg, en protesterende boeren.

Het probleem is dat vrijwel alle natuurgebieden in Nederland (waarbij het op dit moment vooral gaat om de Natura 2000-gebieden) al te maken hebben met een overschot aan stikstof, zodat iedere activiteit die tot een hogere stikstofbelasting op een natuurgebied leidt - en dat zijn de meeste - eigenlijk niet vergunbaar is. Dat was de consequentie van de uitspraak van de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State (ABRvS) van 29 mei 2019. De uitspraak volgde op bezwaren van onder andere Mobilisation for the Environment (MOB) en Vereniging Behoud de Peel⁵, vertegenwoordigd door jurist Valentijn Wösten, tegen vergunningverlening in het kader van de PAS.

Het PAS was een amendement over de stikstofaanpak dat in 2009 door de Kamerleden Diederik Samson (PvdA) en Ger Koopmans (CDA) werd toegevoegd aan de Crisis- en herstelwet. Door ambtenaren van het ministerie van Economische Zaken werd dit in 2011 omgezet in het Programma Aanpak Stikstof, gesteund door Staatssecretaris Henk Bleker (CDA)⁶. Feitelijk een geitenpaadje om de stikstofuitstoot (op rekenkundige wijze) te verminderen zonder de economische groei te belemmeren.

Met de uitspraak van 29 mei 2019 legde de ABRvS een bom onder het stikstof- en natuurbeleid zoals dat in dat Programma Aanpak Stikstof (PAS) was vormgegeven. De Afdeling Bestuursrecht van de RvS oordeelde dat de PAS onvoldoende zekerheid bood voor de bescherming van natuurgebieden tegen een toename van stikstofdepositie ten gevolge van bouw- of industriële projecten. De PAS was in strijd met de internationale verplichtingen die Nederland was aangegaan ter bescherming van de in ons land gelegen Natura 2000-gebieden.

Er zijn verschillende maatregelen genomen om de stikstofuitstoot te verminderen, zoals het invoeren van strengere regels voor mest en het nemen van maatregelen bij fabrieken, de energiesector en in het verkeer. Maar die bieden onvoldoende soelaas om de stikstofproblematiek op te lossen en tegelijkertijd – zoals de regering wil – de economische groei te stimuleren. Om tot een volgens de regering echte oplossing van de aantasting van de natuurgebieden te komen werd uiteindelijk geconcludeerd dat er maatregelen zouden moeten komen, die leidden tot een drastische inkrimping

---

³ [Het stikstofprobleem is echt Nederlands, uitgelegd in acht grafieken \(nos.nl\)](#)

⁴ [Stikstof - WUR](#)

⁵ <http://behouddeparel.nl/?q=content/wim-strijdt-al-veertig-jaar-tegen-stikstof-we-hebben-gelijk-gekregen> en <http://behouddeparel.nl/?q=content/behoud-de-peel-wint-nog-meer-rechtszaken-met-betrekking-tot-uitstoot-stikstof>

⁶ [Programma Aanpak Stikstof - Wikipedia](#)

van de veestapel in Nederland. Met als meest opvallende maatregel van Minister voor Natuur en Stikstof Van de Wal om piekbelasters in de agrarische sector uit te kopen. Een piekbelaster is een bedrijf dat binnen 25 kilometer van een natuurgebied ligt en meer dan een door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) bepaalde hoeveelheid stikstof uitstoot ⁷ ⁸. Het gaat hierbij voornamelijk om boerenbedrijven, maar ook bepaalde industriële bedrijven vallen daaronder.

Na een slepend voortraject leek de tijd rijp om daadwerkelijk te starten met de uitvoering van beleid gericht op terugdringing van de stikstofuitstoot en het realiseren van perspectief voor boeren, huizenbouwers en natuurorganisaties. Maar de val van het kabinet Rutte IV op 7 juli 2023 dreigt daar vooralsnog een stokje voor te steken. Het stikstofdossier is door de Tweede en Eerste Kamer controversieel verklaard. Dat betekent dat de komende maanden (tot na de vorming van een nieuw kabinet) de besteding van zo'n 24,3 miljard euro om een warme transitie met een door minister Van de Wal beloofde 'woest aantrekkelijke uitkoopregeling' uitblijft. Dit betekent dus voorlopig geen innovaties, verplaatsingen of andere acties om de veestapel te verkleinen.

Onduidelijk blijft in ieder geval welke bijdragen supermarkten en andere ketenpartijen zoals veevoerbedrijven, slachterijen en banken gaan leveren. Tot overmaat van ramp heeft minister Van de Wal de provincies laten weten dat hun stikstof- en natuurplannen, waarvan de kosten oplopen tot zo'n 58 miljard euro, te ambitieus zijn. Zeker in het licht van dreigende bezuinigingsplannen in Den Haag die zelfs het bedrag van 24,3 miljard op losse schroeven zetten.

De vertraging in de uitvoering van beleid dat moet leiden tot een oplossing van de stikstofcrisis heeft vertegenwoordigers van organisaties met in de stikstofcrisis tegengestelde belangen, bijeengebracht. Boerenorganisatie LTO, Bouwend Nederland, VNO-NCW, milieuorganisatie Natuur en Milieu en Natuurmonumenten hebben de Tweede Kamer opgeroepen om de stikstofaanpak niet stil te laten vallen. Zij vrezen dat bij een patstelling de natuur overbelast blijft, nieuwe bouwprojecten niet van de grond komen, evenals andere economische ontwikkelingen die tot verslechtering van de natuur kunnen leiden.

Er staat weliswaar een uitkoopregeling voor piekbelasters om boeren in staat te stellen te stoppen met hun bedrijf nabij natuurgebieden, maar andere opties als het verplaatsen van bedrijven naar een gebied waar een bedrijf de natuur minder in de weg zit en regelingen voor innovatie en extensivering komen sowieso niet van de grond. Dat alles betekent ondertussen óók dat de discussies rondom de stikstofcrisis door blijven lopen en vooralsnog het proces uitblijft dat de juiste oplossingen in gang zet. Met alle problemen van dien. Een brevet van onvermogen – zo lijkt het – voor de huidige politiek, met de coalitiepartijen VVD, D66, CDA en ChristenUnie voorop...

De werkgroep heeft de problemen en oplossingen die de verschillende geïnterviewde kandidaten hebben aangeleverd in dit rapport geïnventariseerd. Op basis van deze gegevens, plus wat er in de media verscheen en op basis van eigen kennis, ervaring en interpretatie heeft de werkgroep een concluderende visie opgesteld.

---

⁷ [Omroep Flevoland - Nieuws - Een piekbelaster: wat is dat eigenlijk?](#)

⁸ [Piekbelasters - Caeli](#)

Problemen en oplossingen

Analyse van de problemen

Het stikstofprobleem is volgens verschillende boeren die geïnterviewd zijn voornamelijk een theoretisch probleem en een deelprobleem. De normen rond stikstof en hieraan gelieerde regels hebben weinig binding met de praktijk. Zo is er veel onduidelijkheid over de normen voor de afstand van het boerenbedrijf tot Natura 2000-gebieden. Bovendien is het ook onduidelijk of andere gebieden dan de nu aangewezen natuurgebieden er ook onder zullen gaan vallen.

Een melkveehouder stelt tijdens een gesprek met de werkgroep dat de stikstofkaart van de overheid moeilijk te duiden is. “Waarom wordt bijvoorbeeld in Zuid-Limburg 70 tot 80% reductie geëist, terwijl daar nauwelijks intensieve veehouderij is? Feitelijk gaat het daar om waardevolle boerenbedrijven, die mede het heuvellandschap bepalen en behouden, waar zoveel mensen van genieten.”

Onduidelijk is hoe het kaartje tot stand is gekomen. Welke modellen, metingen of aannames liggen eraan ten grondslag? Veel initiatieven en ontwikkelingen worden bij de berekeningen niet meegenomen. Een van de geïnterviewden noemt BlueN als voorbeeld: een bacterie die de melkveehouder op het gras spuit waarna het gras de stikstof bindt, zoals vlinderbloemigen. Dit geeft een forse reductie van stikstofemissie die echter niet wordt meegenomen. Kortom: het stikstofkaartje is (waarschijnlijk onnodig) angstaanjagend.

Ja, van alle sectoren stoot de landbouw de meeste stikstof uit. Het is echter niet de enige sector. De grootste bedrijven die stikstof uitstoten bevinden zich juist in de industrie: Tata, Dow en Shell, en in Limburg bijvoorbeeld Rockwool en Chemelot. Ook het verkeer en de luchtvaart zijn grote uitstoters: Schiphol staat op plek twee van grote uitstoters.⁹

Het is dus te kort door de bocht door alleen boeren hierop aan te kijken, geven de boeren ook aan. Of, zoals één van hen aanklaagt: “Het probleem is ontstaan door de regelgeving, die schaalvergroting stimuleerde en vervolgens door voortdurend lapmiddelen in te zetten om de gevolgen daarvan op te vangen.” Niet alleen de politiek onder druk van het bedrijfsleven, Rabobank en Wageningen UR, maar ook de boerenbelangenbehartigers zijn daar debet aan.

Juridisch probleem

De stikstofproblematiek heeft een hoog theoretisch gehalte en staat ver af van de praktijk. Eén van de geïnterviewde boeren stelt: “Als boer moet je bij de rechter aantonen dat je bedrijfsvoering geen zichtbaar effect heeft op de natuur. Maar dat kun je feitelijk nooit aantonen”. Het stikstofprobleem is volgens hem dan ook meer een juridisch probleem dan een milieuprobleem: “De rechter toetst in feite alleen de wet.”

---

⁹ Top-100 van stikstof- en ammoniakuitstoters gepresenteerd, NOS Nieuws, 5-4-2022, <https://nos.nl/artikel/2423989-top-100-van-stikstof-en-ammoniakuitstoters-gepresenteerd>

De Nederlandse invulling van Natura 2000-beleid stelt stikstof centraal en meet de kwaliteit van de natuur alleen af aan het behalen van de Kritische Depositie Waardes (KDW). Deze zijn op een voor de boer welhaast onhaalbaar niveau vastgesteld. Omdat boeren de KDW niet halen, oordeelt de rechter dat het slecht gaat met de natuur en verbiedt daarom elke nieuwe uitstoot.

Bovendien kent Nederland een extreem lage drempelwaarde voor stikstofuitstoot ten opzichte van bijvoorbeeld Duitsland waar het 200 keer hoger ligt. Onder deze drempelwaarde hoeft geen vergunning aangevraagd te worden. In Nederland ligt bijna elke activiteit boven deze drempelwaarde, dus kan er geen vergunning meer afgegeven worden voor nieuwe activiteiten. Zo loopt alles vast. Juridisch staat de boer dus op achterstand. Moet de boer worden onteigend, dan kost dit juridische procedures die jaren gaan duren, zodat de doelen nog niet tijdig behaald worden.

Technologieën

Boeren hebben reeds een enorme reductie van uitstoot gerealiseerd met tal van technologieën. Al ruim dertig jaar wordt er geëxperimenteerd met mestverwerking. Het heeft veel uitstoot voorkomen, maar is vooral een kostenpost die zwaar drukt op de balans van het individuele boerenbedrijf. Nog steeds is mestverwerking niet rendabel zonder subsidie.

Hetzelfde geldt voor luchtwassers. Met name de varkenshouderij investeert al 20 jaar volop in kostbare, gesubsidieerde luchtwassers, die tot wel 90 procent reductie kunnen behalen. Enkele boeren wijzen op de Lely Sphere, maar er wordt ook gewezen op de tekortkomingen. Deze nieuwe innovatie voor de melkveehouderij bestaat uit een emissiearme stalvloer die de ammoniakreductie gemiddeld tot 77% zou reduceren. Dit is echter een loze belofte gebleken.¹⁰ Ook aangepast voer wordt als innovatie genoemd om de stikstofuitstoot te verlagen.

Voor al deze technologische oplossingen geldt: het zijn dure investeringen voor de boer en lossen het probleem slechts op deelniveau op. Het zijn slechts end-of-pipe oplossingen voor één specifieke oorzaak. Ze bieden geen structurele oplossing gericht op het aanpakken van de problemen bij de bron, zoals het verminderen van inputs.

Agrimultinationals

Voor al de minder intensieve boeren die zijn geïnterviewd geven te kennen dat natuurlijke oplossingen zoals de koe terug in de wei veel meer resultaat opleveren. En niet alleen op het vlak van stikstof. Dat de focus toch ligt op technologie heeft vooral een economische oorzaak. Mechanisatie vormt een winstgevende sector op zich. Evenals inputs zoals pesticiden en kunstmest. Het financieren en subsidiëren van innovaties betekent een belangrijke economische impuls voor deze, veelal grootschalige bedrijven.

Structurele oplossingen zoals het verminderen van inputs hebben een aantoonbaar en direct effect op een lagere uitstoot en andere belasting voor natuur en milieu.

---

¹⁰ Bert van den Berg, Lely Sphere is geen tovermiddel voor de veehouderij, eerder een boerenmiskoop, Trouw.nl, 13-3-2023, <https://www.trouw.nl/opinie/lely-sphere-is-geen-tovermiddel-voor-de-veehouderij-eerder-een-boerenmiskoop~b5c5ba6f/>

Zo'n landbouw zal vanaf het begin waarschijnlijk minder productie opleveren in kilo's per hectare, de besparingen op het milieu zijn echter al snel aanzienlijk. Op de lange termijn is het maar de vraag of regeneratieve agro-ecologische systemen werkelijk minder kilo's per hectare zullen leveren.

Echter: zou de landbouw inzetten op natuurinclusieve landbouw, zonder pesticiden en kunstmest en zonder technische innovaties zoals kostbare mestverwerkingsinstallaties, dan betekent dit een enorme aanslag op de winst van aan de landbouw gelieerde sectoren.

In de huidige gangbare landbouw zijn boeren wel gedwongen om concessies te doen aan milieu, maar ook dierenwelzijn. En die twee zijn in de gangbare landbouw moeilijk te combineren, geeft één van de geïnterviewden aan. "Je moet daarin kiezen". Kippen die binnen in de stal lopen, stoten immers minder uit, meent hij. Een collega stelt dat varkens en kippen minder stikstof uitstoten dan rundvee, omdat die in een gesloten systeem zijn gehuisvest. Toch levert de mest ook daar problemen op. Om de rundveesector ook te laten werken met gesloten systemen zal niet lukken omdat dat indruist tegen de Nederlandse cultuur die verlangt dat koeien buiten lopen. Een ander geeft juist te kennen dat de uitstoot helemaal niet hoger hoeft te zijn wanneer dieren buiten lopen.

Klem in de keten

De landbouweconomie is voornamelijk een economie van de aanverwante sectoren. Boeren zitten klem door de partners in de keten, stelt Andrea Bakker van NMF Limburg, iets dat veel boeren erkennen, zij het vaak minder stellig. Ze zijn afhankelijk van agrimultinationals die de prijzen van de inputs bepalen en de enorme inkooporganisaties die de prijzen voor de landbouwproducten bepalen. Boeren zijn genoodzaakt fors te investeren in schaalgrootte en innovatieve oplossingen voor milieuproblemen, zodat ze genoodzaakt zijn zich zwaar te laten financieren door de banken. Boeren die in de schulden zitten worden gedwongen tot voortdurende schaalvergroting en komen moeilijk uit deze vicieuze cirkel. Dit terwijl juist boeren die minder afhankelijk zijn van financiers en inputs gemakkelijker de transitie lijken te maken naar natuurinclusief, kringlooplandbouw, of biologisch.

Biologisch is niet heilig. Eén van de interviewkandidaten vertelt over de twijfels bij duurzaamheid van biologisch, wanneer bijvoorbeeld biologisch veevoer van buiten Europa moet worden geïmporteerd. Moderne circulaire agro-ecologische perspectieven gaan dan ook een stuk verder dan biologisch.

Schaalvergroting

Iets waar enkele boeren op wijzen is ook dat de schaalvergroting bedrijven in de loop der tijd veel efficiënter heeft gemaakt, terwijl de winstgevendheid hard terugliep. Een gemiddeld akkerbouwbedrijf is tegenwoordig 60 hectare groot, een melkveehouder heeft een net zo grote oppervlakte, met ruim 110 koeien en 58 stuks jongvee. Een varkenshouder heeft gemiddeld 3.452 dieren. Een kippenbedrijf telt ruim 85.000 dieren.¹¹

---

¹¹ Rundveestapel nauwelijks gewijzigd, CBS, 30-11-2022, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/48/rundveestapel-nauwelijks->

Zestig jaar geleden was een boerenbedrijf gemiddeld amper 6 hectare groot. Een boer verbouwde gewassen en hield een of enkele koeien, een paar varkens en wat kippen. Het was hard werken, maar uit zo'n klein bedrijf werd wel een inkomen gehaald.¹²

Schaalvergroting heeft bovendien geleid tot een enorme prijsinflatie. Een doorsnee huishouden besteedt slechts 8% aan voedsel. In 1960 was dat iets meer dan 30%.¹³ Neem een ei. In 1956 werd hiervoor 9 gulden betaald. Rekening houdend met inflatie en de waarde van de euro, wordt dit omgerekend 68 eurocent. In april 2023 werd voor een gangbaar ei bij Albert Heijn 41 cent en bij Jumbo 43 cent afgerekend. Bij de boer kostte een ei in april 26 cent, een bio-ei deed bijna 34 cent.¹⁴ Dus: terwijl alles duurder wordt, is een landbouwproduct als een ei juist veel goedkoper geworden.

Compensatie gaat naar de bank

Bij het uitkopen van boeren gaat het geld vaak direct door naar de bank, vrezende enkele van de boeren die werden geïnterviewd. Boeren zijn immers vaak zwaar gefinancierd, na aflossing van de schulden schiet er voor hen vaak weinig tot niets over. Dit is vooral het geval bij varkensbedrijven, die vaak zwaar gefinancierd zijn en het kapitaal niet in grond, maar in stallen hebben zitten.

Als de overheid de veestapel wil halveren zal ze dus ook de helft van aangegane schulden moeten overnemen. In dat geval zal de 25 miljard die de regering heeft vrijgemaakt waarschijnlijk niet genoeg zijn. Nu al zijn er piekbelasters die worden uitgekocht maar zelfs niets overhouden. Omdat ze de afgelopen jaren genoodzaakt waren tot het doen van enorme investeringen om te moderniseren, gaat de compensatie volledig naar de bank, de boer blijft achter zonder pensioen. Blijft er toch geld over, dan verhindert het beroepsverbod dat ze dit geld investeren in de landbouw. Zo verdwijnt het geld uit de sector. En waarschijnlijk zullen vooral de kleinere boeren gebruik gaan maken van de uitkoopregeling. Schaalvergroting in de landbouw wordt hierdoor dus niet minder.

Onbetrouwbare overheid

Alle boeren die de Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg gesproken heeft, van links tot rechts, uiten hun wantrouwen jegens de overheid. Of ze het er nu mee eens zijn dat er een stikstofprobleem is of niet. Zo zegt één van de boeren het vreemd te vinden dat de maatregelen vooral gevolgen hebben voor melkveehouders die veelal op plekken zitten waar akkerbouw niet mogelijk is. Terwijl het de overheid te doen is om het verminderen van de stikstofuitstoot, nemen ze in hun uitkoopregeling ook de landbouwgrond mee. Dit voedt de verdenking onder de boeren dat het de

---

[gewijzigd#:~:text=Minder%20kippen&text=In%202022%20waren%20er%201,minder%20dan%20tien%20jaar%20eerder](#)

¹² Langetermijnontwikkeling van de agrarische grondprijs, Jan Luijt, Martien Voskuilen, LEI Wageningen UR, Den Haag, maart 2009, <https://edepot.wur.nl/428319>

¹³ Nederlander overschat uitgaven voedsel, Persbericht LTO, 12-8-2020, <https://www.lto.nl/nederlander-overschat-uitgaven-voedsel/>

¹⁴ Eierprijs stijgt bij boerderijwinkels veel minder snel dan in de supermarkten, 18-4-2023, <https://www.biojournaal.nl/article/9521720/eierprijs-stijgt-bij-boerderijwinkels-veel-minder-snel-dan-in-de-supermarkten/>

overheid te doen is om de grond en deze in te zetten voor andere doelen zoals woningbouw of zonnepanelen.

Ook twijfelachtig zijn de overheidsplannen omtrent latente rechten. Worden deze helemaal uit de markt genomen? Of komen ze in een stikstofbank terecht waar vervolgens grotere bedrijven uit andere sectoren, bijvoorbeeld Schiphol, geholpen worden?

De meeste geïnterviewde boeren hebben nul vertrouwen in de politiek. Dit vanwege het eerder vermelde stikstofkaartje en de daarmee gepaard gaande maatregelen, maar ook vanwege de fluctuerende regelgeving die ze in de decennia daaraan voorafgaand op hun bord kregen.

De overheid bleef het wantrouwen voeden met inconsistent ad-hoc-beleid. Zo bleken PAS-melders achteraf ineens illegaal te hebben gehandeld, terwijl het van tevoren duidelijk had moeten zijn dat de Raad van State er een probleem van zou maken. Emissiearme stalvloeren werden geïntroduceerd als een oplossing om de uitstoot van ammoniak in de veehouderij te verminderen. Nadat boeren daarin hadden geïnvesteerd, werden ze ineens afgekeurd.

Ander voorbeeld is het melkquotum dat in 2015 werd afgeschaft, met als gevolg een groei van de veestapel. Iets waar D66-kamerlid Tjeerd de Groot voorstander van was, terwijl hij nu voor 50% krimp pleit. Dit heeft de onbetrouwbaarheid van de overheid nogmaals gevoed. Ook het aanstellen van Remkes als bemiddelaar die het nu voorgestelde beleid mede heeft ontwikkeld, voelt voor enkele geïnterviewde boeren als een klap in het gezicht.

Toch heeft de overheid altijd met zachte hand geregeerd als het om grootschalige bedrijven ging. Voor boerenbedrijven was het overheidsbeleid niet alleen inconsistent; bedrijven die wilden groeien hebben daar flink van geprofiteerd. Dit is meteen ook de reden dat het aantal boerenbedrijven is afgenomen.

Voorbeeld is het Programma Aanpak Stikstof dat op 1 juli 2015 werd ingevoerd. Onder voorwaarden mochten boeren toch uitbreiden, ondanks dat dit indruiste tegen Europese regels. Enkel een melding onder de Wet natuurbescherming (Wnb) was voldoende. In mei 2019 oordeelde de Raad van State echter dat het PAS in strijd was met de Europese Habitatrichtlijn en dat deze ondernemers alsnog een vergunning moesten aanvragen. De overheid die boeren dus tegemoetkwam door overtredingen in feite te legaliseren, had deze uitspraak kunnen zien aankomen. Daarmee heeft de politiek zich wederom onbetrouwbaar getoond.

Mestoverschot

De overheid had al meteen na de introductie van het beleid van schaalvergroting en intensivering moeite om zich als een betrouwbare partner op te stellen. Verschillende boeren wezen op het beleid dat was ingezet door Eurocommissaris Mansholt, dat zich zwaar richtte op de schaalvergroting en intensivering. Dit leidde bijvoorbeeld tot de komst van mengmest, dat eind jaren '60 al leidde tot een ophoping van mineralen en zware metalen in de bodem en verontreiniging van het grondwater. Het mestoverschot resulteerde pas in 1984 in de Interimwet Beperking Varkens- en Pluimveehouderijen.

Op 1 januari 1987 volgde een uitbreiding van de regelgeving met de Wet Bodembescherming en de Meststoffenwet. Deze wetten waren bedoeld om de waterverontreiniging door nitraat uit de landbouw te verminderen.

Het aantal dieren in de intensieve veehouderij bleek na invoering van de Interimwet echter juist toe te nemen, met een verdere stijging van het mestoverschot als resultaat. Boeren die tevreden waren met de intensivering en schaalvergroting schikten zich in deze ontwikkeling, terwijl de boeren die zich verwant voelden aan kleinschalige circulaire familielandbouw afvielen. De boeren die meegingen in de ratrace en uitgroeiden tot moderne bedrijven kregen wel te kampen met aanvullende regelgeving en maatregelen in de jaren daarna.

Zo kon het gebeuren dat er in 2023 een verplichting werd opgelegd aan aardappeltelers op zand- en lössgrond om vóór 1 oktober een vanggewas in te zaaien. Aardappelen moeten dus vóór die datum worden gerooid. Dit maakt het mogelijk tijdig een vanggewas in te zaaien die de stikstof bindt, wat uitstoot voorkomt. Echter: weersinvloeden zijn zeer bepalend voor de groei van de aardappel. Zo is al meteen het eerste jaar gebleken dat de aardappelen, wegens een nat voorjaar, op 1 oktober niet zijn volgroeid. Hierdoor ligt niet alleen de opbrengst lager, maar de aardappelen ook kwetsbaar en minder lang houdbaar. Bovendien nemen aardappelen juist in die laatste periode van afrijping de meeste stikstof op.¹⁵¹⁶ Het zal geen uitzondering zijn, 1 oktober is in de meeste gevallen aan de vroege kant om aardappelen te rooien. Een dergelijke kunstgreep heeft meer weg van een bureaucratische paniecreactie, dan van bewust en betrouwbaar overheidsbeleid, menen de meeste geïnterviewde boeren.

Biodiversiteit

Eén van de geïnterviewden trekt de aantasting van de biodiversiteit als gevolg van de stikstofproblematiek ernstig in twijfel. Volgen hem bestaan daarover verschillende wetenschappelijke inzichten. “Het is maar de vraag in hoeverre er sprake is van verlies. Gaat het niet veel meer om het veranderen van de samenstelling van de natuur?” vraagt hij zich af. Er is bovendien al een enorme reductie van uitstoot gerealiseerd door de boeren. En er zijn nog steeds verdere mogelijkheden tot reductie, met andere middelen als de regering nu verordonneert.

De oorzaken van de aantasting van de natuur - voor zover aanwezig – is niet precies bekend, volgens dezelfde spreker. In ieder geval zijn er meerdere oorzaken, meent hij. En je kunt ook vragen stellen bij de mate van aantasting. Zelf ziet hij dat er nog steeds evenveel zwaluwen zijn en dat betekent dat er veel insecten zijn, want zwaluwen leven volledig op insecten. Van de andere kant: hij beschermd de weidevogels op zijn land. Toch wordt het voortbestaan van de Kievit bedreigd. Deels door de landbouw, zoals het verplichte zodenbemesten, maar vooral als gevolg van predatie. Sinds het jachtverbod op vossen en kraaien is ingesteld neemt de weidevogelstand af en daarmee de diversiteit.

---

¹⁵ Boer lapt rooiregels aan de laars: "Ze zijn er nog niet aan toe", RTV Oost, 26-9-2023, <https://www.rtvoost.nl/nieuws/2269072/boer-lapt-rooiregels-aan-de-laars-ze-zijn-er-nog-niet-aan-toe>

¹⁶ Stefan Dölcken, Dilemma voor aardappeltelers: 'Boete riskeren of slechte piepers oogsten', 29-9-23, https://www.limburger.nl/cnt/dmf20230929_94767371

Kostprijsverhogende regelgeving

Hoe dan ook, al deze maatregelen waren noodzakelijk om het milieu niet te zeer te belasten. Ze leidden echter wel tot kostprijsverhoging voor de boer. Dit resulteerde erin dat de overheid nog eens extra wantrouwen wekte. De onvermijdelijkheid van de maatregelen werd door boeren veelal niet begrepen, wel zagen ze de kostprijsverhogende werking. Juist dit was volgens hen een reden om uit te breiden. Immers: investeren in luchtwassers of andere innovaties is een kostenpost die terugverdiend moet worden, wat alleen lukt met een uitbreiding.

De overheid is niet alleen onbetrouwbaar en wispelturig, ook de bureaucratie is funest. Vooral de gangbare bedrijven hebben hinder van regelgeving op het gebied van meststoffen, pesticiden en watergebruik. Regelgeving die bovendien regelmatig veranderd.

Op lokaal niveau hebben vooral de intensievere bedrijven hinder van weerstand bij het uitbreiden van hun activiteiten. Omwonenden en andere tegenstanders weten de bouw van een moderne stal met innovatieve milieuoplossingen soms wel tien jaar tegen te houden. Al die tijd kan een bedrijf niet inspelen op wat de markt vraagt. De tegenstand binnen de maatschappij is groot wanneer het gaat om de bouw van nieuwe 'megastallen'. Zelfs wanneer deze aan alle normen voldoen en de uitstoot richting de omgeving dankzij de nieuwe technieken juist lager wordt en wanneer de leefomstandigheden voor de dieren in de stal beter worden.

Wereldhandel

De overheid handelt meestal vanuit de belangen van het bedrijfsleven en kijken vooral naar economische cijfers. Het belang voor burgers komt zelden op de eerste plaats. Iets dat sinds de kabinetten Rutte enkel stringenter is doorgevoerd door alle overheidslagen, van provincies tot gemeenten. Bakker van NMF wijst op het samenwerkingsverband Vitale Veehouderij, dat volgens haar slechts één voorbeeld is van hoe overheden nog steeds de belangen van grootschalige intensieve veehouderij vooropstellen.

Boeren krijgen van de overheid weinig perspectief. Net als over de onbetrouwbaarheid van de overheid zijn alle geïnterviewden het hier wel over eens. Eén van hen wijst in dat verband op wereldhandel die de regering via vrijhandelsverdragen binnenhaalt, zoals onlangs nog het CETA-verdrag met Canada. "De productprijs wordt daardoor niet in Nederland bepaald, maar bijvoorbeeld in Nieuw-Zeeland. Meer melkkoeien in de wereld drukt de prijs".

De wereldmarkt is dus bepalend. Instabiliteit is slecht voor boeren, maar gunstig voor handelaren en supermarkten, stelt hij. Bij lage prijzen stoppen veel boeren, voornamelijk de kleinere, omdat deze minder schaalvoordelen hebben, maar ook omdat deze minder subsidies ontvangen, zoals GMO-subsidies en omdat banken uit oogpunt van efficiëntie liever investeren in grotere bedrijven die zich dus meer risico's kunnen veroorloven.

Een andere boer stelt dat landen of regio's veel meer zouden moeten inzetten op voedselsoevereiniteit en zelfvoorzienendheid. Nu produceert de veehouderij in Nederland 300 procent van de Nederlandse behoefte. Het overschot is vooral voor de export. En dit wordt voornamelijk bepaald door de financiële belangen in de keten.

Het klimaat is inmiddels veranderd, al is er nog schade te voorkomen. De meeste mensen, alsook politici, ontkennen dit nog steeds merkt Andrea Bakker van NMF Limburg op. Er wordt slechts ingezet op kleine specifieke oplossingen om de gaten te dichten. Deze ontkenningfase is psychisch: mensen willen in tijden van rampspoed in eerste instantie de waarheid niet onder ogen zien. Ontkenning is een verdedigingsmechanisme, zoals we ook zien bij een slecht-nieuws-gesprek. De ontkenning zien we vooral bij hen die er het meeste belang bij hebben, zoals de agro-industrie en boeren die klem zitten. Dit leidt ertoe dat juist deze partijen niet willen meewerken maar een oplossing juist dwarsbomen.

Analyse van de oplossingen

Het beleid vanuit de overheid moet volledig worden herzien. Rechters willen kunnen vaststellen wat de werkelijke effecten van maatregelen op de natuur zijn. Haal daarom de KDW (kritische Depositie Waarden) uit de wet en gebruik ze alleen als richtinggevend, stelt één van de geïnterviewde boeren voor. Ze zijn zeer laag vastgesteld en daardoor feitelijk onhaalbaar. De KDW zijn te onbetrouwbaar om voor wetgeving te gebruiken. Bovendien kent het Aerius-model dat de depositie moet bepalen een enorme onzekerheid. Gebruik het stikstofgehalte in de lucht daarom niet als doel, maar als middel ter verbetering en herstel van de natuur.

Zelfs wanneer we het alleen hebben over luchtkwaliteit, is er veel meer dan alleen stikstofverbindingen. Het Schone Lucht Akkoord (SLA) zou daarom een belangrijker rol moeten spelen, oppert Bakker van NMF Limburg.

Begin met een nieuw natuurbeleid, stelt één van de boeren voor. In plaats van beleid op basis van de hoeveelheid stikstof zou een beleid gericht moeten zijn op de natuur, de habitat en de natuurdoelen op gebiedsniveau. Zoals ook het landbouwbeleid rekening moet houden met lokale omstandigheden, zo zal ook regionaal beleid gericht op het behoud van soorten in het plaatselijke ecosysteem daar rekening mee moeten houden.

Beleid dient te bestaan uit concrete en consequente richtlijnen die boeren ook als begrijpelijk en doelmatig ervaren. Immers: boeren zijn niet onwelwillend. Uit onderzoek van augustus 2022 blijkt dat driekwart van de boeren wil verduurzamen, terwijl tegelijkertijd 66% van hen te kennen geeft dat er geen stikstofprobleem is.¹⁷ Boeren moeten dus niet vechten tegen de natuur, maar juist samenwerken met de natuur.

Koeien passen uitstekend als buffer rond natuurgebieden, vinden sommigen, maar wel op een volledig ecologisch verantwoorde manier. Beter is het daarom vooral de intensieve veehouderijen bij natuurgebieden te saneren en melkveehouders te helpen met omschakelen.

---

¹⁷ Bouwmeester, De La Court, De Snoo, Driekwart van de boeren wil verduurzamen, Nieuwe Oogst, 13-8-2022, <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2022/08/13/driekwart-van-de-boeren-wil-verduurzamen#:~:text=Nederland%20heeft%20geen%20stikstofprobleem.,over%20verduurzaming%20van%20de%20landbouw>

Boeren zijn geen slachtoffer

Pas op met grootschalige bedrijfsverplaatsing, waarschuwt één van de geïnterviewden. Op papier lijkt een nationale ruilverkaveling mooi, in de praktijk heeft het een enorme impact op de bedrijven die het aangaat. Het proces is complex en beslaat doorgaans een halve generatie.

Boeren worden, zoals eerder al uiteengezet, uitgeknepen door de agribusiness. Zoals we zagen zitten ze financieel klem tussen bedrijven die de macht hebben en de prijs bepalen, zodat boeren zijn overgeleverd aan dure inputs en lage opbrengstprijzen, met een zware financiering bij de bank tot gevolg.

In dit systeem zijn boeren gedwongen concessies te doen aan natuur, milieu, maar ook aan dierenwelzijn, de manier waarop ze met personeel omgaan en aan de kwaliteit van hun eindproduct. Dit betekent echter niet dat boeren zichzelf als slachtoffer zien. Ze kiezen ook zelf voor ondernemerschap en zien veel vee en een grote trekker als statussymbool. Wie hen in de weg staat bij in hun ogen noodzakelijke bedrijfsontwikkelingen, wordt gezien als bedreiging.

Op die manier zijn de tegengestelde belangen tussen boeren, burgers en natuur gecreëerd. Natuur- en milieugroepen en boeren zitten veelal op dezelfde lijn. Vanwege de extreme weersomstandigheden hebben juist boeren de meeste hinder van het veranderende klimaat. Boeren en natuur- en milieuorganisaties hebben zo gezien vrijwel dezelfde belangen, die strijdig zijn met die van de agribusiness.

Grondgebonden

Maak boerderijen grondgebonden, vinden verschillende boeren. Een boer moet zijn mestproductie op eigen grond kwijt kunnen, of op grond in de directe omgeving, waarover hij een langjarig contract afsluit zodat het aan de ecologisch verantwoorde regels voldoet. Zowel voor wat stikstof als fosfaat betreft. Eén van de geïnterviewden heeft het exact op een rij: Een boer met 100 hectare mag niet meer dan 150 melkkoepen houden. Bij 90 hectare dus maar 130. Op die manier kan de derogatie per 2028 worden afgeschaft en hoeft een boer geen mestboekhouding meer bij te houden. De overheid hoeft nergens meer op te controleren, behalve dat de verhouding dier-grond klopt.

Urine en de overige mest mogen niet bij elkaar komen. Volgens inzichten die toen nog niet bestonden of niet van belang werden geacht, komt het schadelijke ammoniak immers pas vrij wanneer ureum in aanraking komt met vaste mest. Van de huidige rundveestapel vliegt ongeveer 35% van de stikstofproductie direct als ammoniak de lucht in. Bij koeien die jaarrond in de wei staan is dat zo'n 3%. Als alle koeien dag en nacht buiten zouden staan, zoals in Nieuw-Zeeland, dan gaat de uitstoot terug van 35 naar 3,5 kilo stikstof uit vluchtige urine. Dan is het hele ammoniakprobleem opgelost. Maar doe je het vee slechts de helft van het jaar buiten, dan nog gaat de reductie naar 17,5 kilo. Daarmee bereik je veel meer dan het rijden van maximaal 100 km per uur op de autosnelweg.

Weidegang zal in een circulair bedrijf ook economisch voordeliger blijken, zeker bij kleine familiebedrijven. Niet minimaal 720 uur, zoals nu geldt voor weidemelk, maar veel meer. Koeien kunnen gerust 4000 van de ruim 8000 uur per jaar buiten lopen. Een verplichting is misschien niet nodig, in een circulair systeem zal weidegang ook efficiënter blijken, zeker op een klein bedrijf. Mocht een bedrijf toch financieel voor-

deel menen te behalen uit het binnenhouden van koeien, dan bestaat ook de mogelijkheid die extra winst af te romen en te besteden aan bedrijven die willen omschakelen naar een systeem met weidegang.

Eerlijke prijs

Krimp is onvermijdelijk. Niet alleen uit overwegingen van natuur en milieu, maar ook uit oogpunt van de verspreiding van zoönosen, de landschappelijke inpassing (denk aan de discussie omtrent megastallen) en het grootschalige transport van dieren, zoals kalveren. Maar veel boeren willen niet terug in dieraantallen, signaleert Bakker van NMF. Enerzijds vanwege cultuur: net als in Afrika ontlenen boeren hun status in aantallen dieren. Ook speelt de angst voor een lager inkomen een rol om toch maar te kiezen voor uitbreiding, zonder inkomensgroei. Boeren moet, suggereert zij, als overbruggingsoplossing de mogelijkheid geboden worden om de inkomensdaling als gevolg van de omschakeling op te vangen door naast hun boerenactiviteit tijdelijk andere zaken te ondernemen, zoals het toelaten van Tiny Houses op hun perceel of het opzetten van een zorgboerderij. Nevenactiviteiten die de inkomenspositie garanderen en versterken.

Grondgebonden en kleinschalige landbouw is met de huidige prijsstelling onmogelijk, vinden enkele boeren. De overheid zal dus moeten insteken op een eerlijk prijsbeleid. Een eerlijke prijs voor een eerlijk product. Daarbij hoort echter ook een omschakeling van fossiele naar natuur-inclusieve of regeneratieve landbouw.

Opkoopregeling

Een krimp van de veestapel kan soepeler dan de huidige opkoopregeling, vinden enkele geïnterviewden. Iemand stelt voor rechten af te romen bij het verhandelen. Lever bijvoorbeeld 30% van de rechten in bij verkoop, op die manier ontstaat op termijn vanzelf een krimp.

Aan een goede opkoopregeling zullen veel bedrijven meedoen. Vooral varkensbedrijven, gezien de slechte prijzen van de afgelopen jaren. Het zijn volgens de huidige regeling echter wel de kleine bedrijven die zullen verdwijnen. Het werkt dus schaalvergroting in de hand. Schenk daarom vooral aandacht aan het opkopen van de grootste bedrijven; de megastallen.

Probleem is ook dat bij zo'n stoppersregeling veel geld uit de landbouw verdwijnt en dat het in feite een beroepsverbod is. Het belemmert op die manier de vooruitgang van de landbouw op twee punten, meent één van de boeren. Een andere boer oppert een grondbank waaruit de grond kan worden verkocht aan nieuwe, kleinschalige ondernemers die op een ecologisch verantwoorde manier willen boeren. Een grondbank naar het voorbeeld van Frankrijk kan een belangrijk hulpmiddel zijn bij het circulair maken van bedrijven. In Frankrijk moet een boer die grond verkoopt deze eerst aanbieden aan de overheid. Als de overheid er niets mee doet, mag een boer het na drie maanden op de markt aanbieden. De overheid krijgt zo de kans om de grond aan een lokale boer aan te bieden die grond nodig heeft. Een starter bijvoorbeeld. Maar de grond kan ook wordt opgedeeld en verkocht om lokale boeren met een scheve grond-dier verhouding aan perspectief te helpen.

Onderwijs

Ook het landbouwonderwijs moet volledig op de schop. Over de hele linie, van wetenschappelijk tot universitair niveau, zijn deze opleidingen nog steeds te zeer gericht op fossiele landbouw en te zeer gelieerd aan de agribusiness. Nog in juni 2023 maakte minister Robbert Dijkgraaf van OCW zich zorgen dat de belangen van wetenschap en bedrijven te veel door elkaar lopen.¹⁸

Bovendien ontstaat er in de nabije toekomst meer behoefte aan landbouwecologen en adviseurs op het vlak van natuur-inclusieve en regeneratieve landbouw voorziet Bakker. En om het schrijnende gebrek aan beleidsvisie van de afgelopen decennia om te buigen hebben we misschien zelfs behoefte aan filosofen. Iets waar het landbouwonderwijs rekening mee mag houden.

---

¹⁸ Minister Dijkgraaf: 'Universiteiten moeten onafhankelijkheid medewerkers beter borgen', Zembla, BNNVARA, 12-6-2023, <https://www.bnnvara.nl/zembla/artikelen/minister-dijkgraaf-universiteiten-moeten-onafhankelijkheid-medewerkers-beter-borgen>

Conclusies en aanbevelingen

Het huidige stikstofprobleem geeft ons een duidelijk signaal over ons klimaat en over onze maatschappij. Over oorzaak en gevolg zijn de meningen verdeeld. Of de stikstofproblematiek leidde tot een stikstofbeleid of dat een verkeerd stikstofbeleid leidde tot de stikstofproblematiek is maar de vraag. Wel staat vast dat er een stikstofoverschot is, al is het ook een feit dat dit overschot de afgelopen dertig jaar juist is gedaald. Het zijn de normen die Nederland met Europa is overeengekomen die tot de huidige patstelling in het stikstofdossier hebben geleid en tot een hoogopgelopen stikstofdebat.

Het stikstofoverschot vertelt ons dat het slecht gaat met de natuur en het klimaat. Iets dat al bekend was vóór de hoeveelheid stikstof als probleem werd aangemerkt. Het is dan ook slechts één oorzaak van een achteruitgang van de natuur, ons ecosysteem en het klimaat.

Het overschot aan stikstof past in een rijtje met problemen die voor een belangrijk deel zijn veroorzaakt door het huidige landbouwsysteem, dat is gericht op schaalvergroting en intensivering. Te veel mest levert ook te veel fosfaat. Maar de huidige landbouw is ook voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de slechte waterkwaliteit, evenals voor verdroging. Voor de teloorgang van insecten, luchtvervuiling, stank, fijnstof, Q-koorts, vogelgriep en andere dreigende zoonosen. Dit lost een overheid niet op met deeloplossingen. Hier past slechts een integrale visie met als doel de instandhouding van de natuur, maar ook die van de boer.

Perspectief voor boer én natuur moet mogelijk zijn. Het lijkt misschien een kostbare operatie, maar het werken aan meerdere oplossingen tegelijkertijd is juist zeer kostenefficiënt.

Het stikstofdebat toont ons opnieuw het onvermogen van onze overheid. De plotse aankondiging van rigoureuze maatregelen is een handelwijze die opnieuw het vertrouwen jegens de politiek heeft aangewakkerd. Het vertrouwen kan slechts terugkeren bij consistent, consequent, begrijpelijk en betaalbaar overheidsbeleid, gestoeld op een langetermijnvisie. Een transformatie van het gehele landbouwsysteem is alleen op deze manier mogelijk.

Systeemverandering

Een transitie is nodig, of beter: een transformatie, een systeemverandering. Maar dit soort algehele omslag vraagt visie. Een nieuwe landbouwvisie zou perspectief moeten geven aan boeren én aan de natuur, zonder dat het ten koste gaat van voedselproductie. Er moet voldoende voedsel worden geproduceerd van betere kwaliteit. En overheidsbeleid zou zich moeten richten op boeren en burgers. In de nieuwe tijd die aanbreekt raakt de agribusiness zijn almachtige positie kwijt. Economische groei is niet meer leidend. Ja, een landbouwvisie staat niet op zich, het is slechts een onderdeel van een volledig nieuwe kijk op de maatschappij, waarbij gezondheid van mens, natuur en milieu voorop staat. Geen Bruto Nationaal Product, maar Bruto Nationaal Geluk.

Voldoende gezond voedsel

Maar liefst 122,3 miljard euro mocht Nederland op de handelsbalans bijschrijven dankzij de uitvoer van landbouwproducten. Daarmee is Nederland de tweede exporteur van agrarische producten ter wereld.^{19 20} Van alles wat de Nederlandse boeren produceren is ongeveer 75% bestemd voor de export.²¹

Mede vanwege subsidies produceren Nederlandse boeren meer mest dan onze natuur aankan, maar ook meer landbouwproducten dan de markt aankan. Vaak worden die overschotten opgeslagen, bijvoorbeeld in de vorm van poedermelk, maar ook dit is niet lang houdbaar. Uiteindelijk worden er veel overschotten onder de kostprijs weggezet in ontwikkelingslanden waar boeren als gevolg hiervan geen markt kunnen opbouwen. Recente voorbeelden zijn het dumpen van melkpoeder en pluimveevlees in landen als Nigeria en Ghana.^{22 23}

Om deze excessen te voorkomen moet de Nederlandse boer zich meer richten op de productie voor Nederland en nabije omgeving. Europa moet streven naar zelfvoorziening, maar ook zonder Europa kan Nederland een belangrijke rol spelen. De overheid kan dit faciliteren door een beleid van productiebeheersing, bijvoorbeeld met quota en importheffing. Quota dienen echter niet verhandelbaar te zijn. Dit verhoogt enkel de kosten voor de boer.

Wanneer Nederland is omgeschakeld naar natuurinclusieve landbouw, moeten deze producten op waarde worden geschat, zoals nu enigszins gebeurt met diervriendelijke of milieuvriendelijke concepten. Dit betekent dus dat goedkopere alternatieven uit het buitenland een forse heffing krijgen bij import, zodat ze niet of nauwelijks concurrerend zijn.

Natuurinclusief

De grootschalige introductie van kunstmest en pesticiden kwam in de jaren '60 met het beleid van Eurocommissaris Sicco Mansholt dat zich richtte op schaalvergroting. Een beleid dat onder hevig verzet van boeren werd opgelegd. Toen hij het in Europa wilde invoeren, viel er in Brussel zelfs een dode tijdens een van de boerenprotesten.

Het huidige stikstofoverschot is een rechtstreeks gevolg van deze schaalvergroting en komt volledig op conto van de export. Door mest op te vangen als stalmest, kan er genoeg mest worden geproduceerd om de akkers van voldoende bemesting te

---

¹⁹ Nederlandse landbouwexport in 2022: gestegen exportwaarde door gestegen prijzen, Rijksoverheid, 24-1-2022, <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/01/24/nederlandse-landbouwexport-in-2022-gestegen-exportwaarde-door-gestegen-prijzen#:~:text=Nederland%20exporteerde%20in%202022%20ter,namelijk%20met%200%2C5%25>

²⁰ Gerben Jukema, Pascal Ramaekers en Petra Berkhout, Wageningen Economic Research, De Nederlandse agrarische sector in internationaal verband – editie 2021, <https://www.wur.nl/nl/Publicatie-details.htm?publicationId=publication-way-353737313930>

²¹ NPO Radio1, Hoeveel van ons voedsel produceren de boeren nu echt? 18-10-2019, <https://www.nporadio1.nl/nieuws/wetenschap-techniek/bea4e40e-de1a-4ab8-93a0-8d750d22e783/hoeveel-van-ons-voedsel-produceren-de-boeren-echt>

²² Marc van der Sterren, Waarom we alleen maar meer melk dumpen in Afrika, 12-11-2021, <https://marcvandersterren.nl/2021/11/12/waarom-we-alleen-maar-meer-melk-dumpen-in-afrika/>

²³ Ghana eet goedkope kip uit Nederland, Resource, 10-3-2022,

voorzien. Ook wanneer er flink minder dieren worden gehouden en wanneer de meeste dieren volop de gelegenheid krijgen buiten te lopen. Ja, mest zal weer schaars worden. Het wordt geen kostenpost voor de veehouder, maar levert geld op.

Bovendien voedt een ecologisch systeem dat in balans is, zichzelf. In voedselbossen bijvoorbeeld, wordt, zeker na de opstartfase, geen dierlijke mest meer aangebracht. Het grote voordeel van kunstmest voor de boer is de precisie. Hij weet exact hoeveel stikstof, fosfaat en andere meststoffen het gewas krijgt toegediend. Bij dierlijke mest zijn de uitslagen pas na het bemesten bekend.

Groot nadeel van kunstmest is dat gewassen uitsluitend de meest essentiële voedingsmiddelen krijgen toegediend, zoals stikstof, fosfaat en kali. Sporenelementen zoals koper, zink, selenium, kobalt en jodium worden niet of nauwelijks toegediend. Dit kan leiden tot gezondheidsproblemen.²⁴

Een landbouw zonder kunstmest is dus gezonder. Evenals een landbouw zonder pesticiden. Recent voorbeeld is glyfosaat dat volgens de WHO waarschijnlijk kanker-
verwekkend is. Verschillende studies geven aanwijzingen dat het de kans op parkinson vergroot.²⁵ Landbouw zonder pesticiden is mogelijk. Evenals een landbouw zonder kunstmest en zonder zware bodemversturende machine's.

Nieuwe inzichten

De periode sinds Mansholt zouden we in feite moeten uitvegen. De schaalvergroting afschaffen, de intensivering terugdraaien en desastreuze uitvindingen en introducties achterwege laten zoals kunstmest en pesticiden, maar ook mengmest.

Terug in de tijd mag echter geen doel op zich zijn. De tijd van Ot en Sien is voorbij. Er zijn juist geheel nieuwe inzichten, kennis en ervaring waarmee we een nieuw landbouwbeleid kunnen creëren, zonder de negatieve effecten van schaalvergroting en intensivering voor boer, consument en natuur. Het ammoniakprobleem is slechts één voorbeeld. Dit ontstaat niet alleen door een overschot aan stikstof, vooral doordat in mengmest ureum uit urine en vaste mest samenkomen. Dit dient dus te worden vermeden.

Natuurinclusief produceren is het doel. Gelukkig is er tegenwoordig volop kennis uit binnen- en buitenland, over regeneratieve landbouw, bodembeheer, mengteelt, akkerranden, groenstroken en hun functies zoals beschutting voor wind en zon en een helende werking voor het vee (wanneer koeien zelf de gelegenheid krijgen kruiden uit te zoeken), het lokken van natuurlijke vijanden voor gewassen, wat gepaard kan gaan met opbrengsten van fruit en noten. Er zijn zelfs zeer recente ontdekkingen die essentieel zijn voor een regeneratieve landbouw, zo is de werking van micorhizza, hoe de schimmeldraden planten laten communiceren en essentiële voedingsstoffen transporteren, op veel punten nog een raadsel.

---

²⁴ Wát zijn mineralen en spoorelementen? 2007 - 2023, InfoNu, <https://mens-en-gezondheid.infoNu.nl/gezonde-voeding/8593-wat-zijn-mineralen-en-spoorelementen.html>

²⁵ Belangengroepen hekelen goedkeuring bestrijdingsmiddel glyfosaat, Parkinsonisme Vereniging, 7-7-2023, <https://www.parkinson-vereniging.nl/archief/bericht/2023/07/07/Belangengroepen-hekelen-goedkeuring-bestrijdingsmiddel-glyfosaat>

En ook van mechanisatie hoeven we niet helemaal afscheid te nemen. Het tijdperk van zware, bodemversturende machines is voorbij, maar de komst van drones, AI en andere noviteiten kan van pas komen bij precisielandbouw binnen mengteelten. Zo kan er onderzoek worden gedaan naar vliegende plukrobots die rijpe vruchten herkennen en oogsten in een voedselbos, zodat mens of machine de bodem niet hoeven te betreden.

Koeien in de wei

Agro-ecologische landbouw betekent niet vechten tegen de natuur, maar samenwerken met de natuur. Dit betekent dus ook een eind aan drijfmest dat ammoniakvorming teweegbrengt. Bij het verplicht injecteren emitteert er nog steeds 25 procent van de ammoniak. Bovendien is het rechtstreeks aanbrengen van ammoniak in de grond funest voor het bodemleven.

Het betekent ook: koeien in de wei. Niet minimaal 720 uur, maar veel meer. Koeien kunnen gerust 4.000 van de ruim 8.000 uur per jaar, of zelfs meer buiten lopen. Melkveehouders die hun dieren de keus geven, zien dat koeien het liefst buiten blijven. Dag en nacht, zomer en winter. Ook voor varkens en pluimvee is weidegang een uitstekende mogelijkheid, zeker op kleinere bedrijven. In periodes dat het te koud of te nat is liggen dieren op stal in het stro en produceren ze stalmest. Een schaars en dus kostbaar product.

Circulair

Een nieuwe landbouwvisie gaat verder dan alleen biologische landbouw, dat voedsel produceert zonder chemische pesticiden, kunstmest en genetisch gemodificeerde organismen. Het betekent ook regeneratieve landbouw: landbouw waarbij de natuurlijke hulpbronnen worden versterkt in plaats van uitgeput zodat voedselproductie wordt gecombineerd met natuurherstel en een verbetering van de bodemkwaliteit.

Het richt zich op circulaire landbouw op bedrijfsniveau. Dus zonder input van buitenaf. Dit betekent bijvoorbeeld geen aanvoer op het bedrijf van soja, maar eigen eiwitteelt. Een boerderij is een agro-ecologisch systeem waar optimaal gebruik wordt gemaakt van natuurlijke hulpbronnen en ecologische diensten die de natuur levert, zonder deze te beschadigen. Sterker nog: juist het ecosysteem dient zo groot mogelijk te blijven en waar mogelijk aangevuld met bruikbare gewassen.

Een circulaire boer zal niet vechten tegen de natuur, maar samenwerken. De natuur reikt ons immers alle middelen aan om eventuele problemen op te lossen. Een echt circulaire landbouw vergt een holistische visie. Met meer diversiteit zodat een gezond ecosysteem kan floreren.

Een rigoureuus verbod

Dit betekent in de praktijk: een rigoureuus verbod op pesticiden en kunstmest. Dit kan niet van vandaag op morgen. Een overgangperiode is essentieel. Als boeren echter weten dat over, bijvoorbeeld tien jaar, chemie verboden is, dan kunnen ze daar nu al naartoe werken. Liever op Europees dan landelijk natuurlijk. Nog beter zou het zijn op wereldschaal. Maar als we het aankondigen voor Nederland, dan nog zal dit een gunstig effect hebben op onze natuur, onze consumptie, op de algehele welvaart van Nederland en zelfs de exportpositie van Nederlandse landbouwproducten.

De hoeveelheid landbouwproducten zal misschien lager zijn, de prijs zal echter aanzienlijk stijgen. Grootste nadeel is voor de agribusiness. Maar het is geen taak van de overheid om hen te beschermen. De overheid is er immers voor de burgers, niet voor multinationals, noch voor hun kapitaal.

Onderwijs

Om deze visie te verdiepen en te verspreiden, dienen onderzoek, onderwijs en voorlichting onafhankelijk te zijn. Bovendien ontstaat er in de nabije toekomst meer behoefte aan landbouwecoloogen en adviseurs op het vlak van natuur-inclusieve en regeneratieve landbouw. Onderwijsinstellingen dienen hier rekening mee te houden en meer ecologische opleidingen aan te bieden.

Wageningen UR heeft voor een belangrijk deel bijgedragen aan het huidige landbouwsysteem dat een voorbeeld is voor de wereld. Deze positie hoeft WUR niet in te leveren. De enige omslag die ze moeten maken is hun oren niet meer laten hangen naar de belangen van de agribusiness. Ook bij hen dient de focus te liggen op optimalisatie in plaats van maximalisatie. Op circulaire, ecologisch verantwoorde landbouw zonder inputs als chemie en pesticiden.

Perspectief voor de boer

De boerenprotesten leerden ons dat boeren de overheid onbetrouwbaar vinden. Boeren schreeuwden letterlijk om perspectief. Ondanks dat agromultinationals de boerenprotesten sponsorden, wil perspectief voor de boer niet zeggen dat ook rekening gehouden moet worden met de agribusiness. Wat dit betreft zijn de ambities van minister Adema van Landbouw hoopvol. Al is hij demissionair, hij geeft wel een duidelijke richting aan. Hij wil werken aan een gezamenlijke visie voor 2040 waarbij de omslag naar kringlooplandbouw centraal staat.²⁶

Perspectief voor de boer en voor de familielandbouw zoals Piet Adema dat voor ogen heeft, betekent bestaanszekerheid. Voor de overheid is een langetermijnvisie met consistent en consequent beleid dat zich strekt over decennia in plaats van jaren, van het grootste belang, om weer als betrouwbare partner gezien te worden.

Als de overheid boeren vraagt om fors te investeren of om hun bedrijfsvoering aan te passen of om te schakelen naar een andere aanpak, dan dient dit beleid niet slechts een deelprobleem op korte termijn op te lossen. Zulke ad-hoc-regelingen brengen ondernemers enkel in onzekerheid. Een dergelijke investering dient ook op de lange termijn ten goede te komen aan de boer, de consument en de natuur. Alleen lange-termijnbeleid biedt bestaanszekerheid.

Kleinschaligheid

Bestaanszekerheid voor de familielandbouw betekent ook dat kleinschalige bedrijven niet weggeconcurrereerd worden door grotere bedrijven en megastallen. In de eerste plaats wordt grootschaligheid niet meer gesubsidieerd met bijvoorbeeld GMO-subsidies of bepaalde innovatiesubsidies. Grootschaligheid wordt op geen enkele manier meer financieel ondersteund.

---

²⁶ Toekomstvisie agrarische sector, brief van de minister van landbouw, natuur en voedselkwaliteit, 21-2-2023, <https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2023D07342>

Daarbovenop kan gerust een maximum worden gesteld aan de bedrijfsomvang. Leidend is een goed inkomen voor de boer en het gezin. De omvang kan dan worden vastgesteld, bijvoorbeeld op een maximum van 150 melkkoeien, een omvang boven het huidig gemiddelde. Dus lang niet alle melkveebedrijven hoeven te krimpen. Voor varkens- en pluimveehouders zal dit veel meer impact hebben. Veel intensieve bedrijven zullen moeten afbouwen. Bovendien moeten ze omschakelen naar een grondgebonden veehouderij. Dit betekent een maximaal aantal dieren per hectare eigen grond, of van een akkerbouwer in de directe nabijheid. Het maximumaantal wordt bepaald aan de hand van de hoeveelheid mest die ecologisch verantwoord kan worden aangewend.

Een grondgebonden veehouderij met een kleinere omvang die bovendien circulair en ecologisch verantwoord is, betekent een gigantische omslag voor de ondernemers. Toch biedt dit beleid wel degelijk perspectief. Zeker wanneer een dergelijke visie voor een aanzienlijke periode, bijvoorbeeld dertig jaar, wordt vastgelegd. Immers: er volgt een overgangstermijn van bijvoorbeeld tien jaar, en voor de intensieve veehouderij misschien zelfs vijftien, zodat boeren weten waar ze aan toe zijn en tijd hebben om hun bedrijf klaar te maken voor de toekomst. Bijvoorbeeld door grond aan te kopen of samenwerkingsverbanden met akkerbouwers aan te gaan om het bedrijf circulair te maken.

Zonder subsidies

Kleinschalige landbouw moet mogelijk zijn zonder zware financiering van banken en zelfs zonder de gangbare Europese landbouwsubsidies. Subsidies worden uitsluitend nog toegekend om een verandering op gang te brengen. Een systeemverandering richting natuurvriendelijke landbouw. Hectaretoeslagen en productietoeslagen worden afgeschaft.

Bovendien bestaat er altijd de mogelijkheid neveninkomsten te halen. Buiten de landbouw, maar omdat een kleinschaliger familiebedrijf midden in de samenleving staat, zijn neveninkomsten uit het bedrijf ook een uitstekende oplossing. Zelf producten verwerken en verkopen in een boerderijwinkel of in een marktkraam in de stad; uitbreiden met recreatie of educatie en al het denkbare waar de samenleving in de nabijheid behoefte aan heeft.

Eerlijke prijs

Voorop staat dat met een kleinschalig bedrijf een minimum- tot modaal inkomen behaald moet kunnen worden. Met de huidige opbrengstprijzen is een circulaire, grondgebonden en kleinschalige landbouw onmogelijk. Producten moeten naar waarde worden betaald, voor de consument kan dit betekenen dat voedsel duurder wordt. De overheid zal daarom ook een eerlijke inkomenspolitiek moeten gaan voeren en dus niet de prijsstelling overlaten aan de markt.

Onderdeel hiervan is dat de overheid toeziet op een eerlijke prijs voor de boer. Producten verkopen onder de kostprijs wordt verboden. Iets dat in België gemeengoed was, tot het Europese Hof dit zo'n tien jaar geleden verbood.²⁷

---

²⁷ Belgische winkels mogen wél met verlies verkopen, Foodlog, 22-3-2013, <https://www.foodlog.nl/artikel/belgisch-verbod-op-verkoop-met-verlies-houdt-wel-geen-stand/>

In Duitsland is het echter nog steeds bij wet verboden.²⁸ Frankrijk kent een ‘wet ter verbetering van het inkomen van de boer’ die onder meer de inkoop van producten voor een prijs lager dan het totaal van de productiekosten verbiedt.²⁹

Als we uitgaan van een eerlijke prijs voor een eerlijk product, zullen bij zo’n prijsstelling alle externaliteiten moeten worden meegerekend in het eindproduct. In dat geval is er weinig regelgeving nodig om te sturen richting circulaire landbouw. Bij een eerlijke prijsstelling zijn milieuvriendelijke keuzes duur, ecologisch verantwoorde keuzes zijn juist kostenbesparend en vanwege de gezondere eigenschappen kunnen deze ook een hogere prijs opleveren.

Deze richting klinkt voor veel gangbare agrarisch ondernemers misschien ver weg, toch is het onvermijdelijk. We zien nu al dat intensieve landbouwbedrijven veel meer hinder hebben van regelgeving op het gebied van meststoffen, pesticiden en watergebruik, dan collega’s die circulaire keuzes maken op hun bedrijf.

Rond 1900 ging de helft van het inkomen van Nederlanders naar voeding. Dat is vandaag de dag gemiddeld zo’n 12 procent.³⁰ Wanneer alle externaliteiten doorerekend worden, zien we dat producten uit een intensieve landbouw vanzelf duurder worden. Als alle kosten die zuiveringsinstallaties maken, de schade aan natuurgebieden en de extra kosten die de gezondheidszorg maakt zouden worden doorgerekend, dan zou voedsel dat op een ecologisch verantwoorde wijze geproduceerd is, misschien zelfs goedkoper zijn.

Verdwijnen van subsidies

Met het verdwijnen van subsidies op fossiele energie, wordt de fossiele landbouw duurder. Niet alleen mechanisatie en diesel voor machines wordt duur, ook kunstmest en pesticiden. Als dan ook alle directe betalingen en belastingvoordelen voor technische hulpmiddelen en innovaties worden afgeschaft, wordt agro-ecologische landbouw vanzelf concurrerend met de huidige intensieve landbouw.

Uiteindelijk wordt milieuvriendelijk geproduceerd voedsel niet alleen goedkoper, het voedsel wordt ook gezonder. Vlees, maar ook groenten geproduceerd met kunstmest en pesticiden, zullen vanzelf duurder worden. Dit betekent ook dat de consumptie van vlees en van ongezonde producten vanzelf omlaaggaat.

Circulaire landbouw leidt tot een gezonde productie en gezond, hoogkwalitatief voedsel. Dit leidt tot een gezondere maatschappij. Waterzuiveringsinstallaties hoeven minder kosten te maken voor het zuiveren, ziektekosten worden minder, want ons voedsel is een belangrijke oorzaak van veel welvaartsziekten.

---

²⁸ Wettbewerbsrechtliche Preisuntergrenzen für den Verkauf von Lebensmitteln, Fachbereich WD 7 (Zivil-, Straf- und Verfahrensrecht, Bau und Stadtentwicklung), Deutscher Bundestag, Wissenschaftliche Dienste, 16-10-2020, <https://www.bundestag.de/resource/blob/807554/eb5da498a48bae318af6e9e6572f7557/WD-7-118-20-pdf-data.pdf>

²⁹ Frankrijk: EGAlim 2, een wet ter verbetering van het inkomen van de boer Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2-11-2021, <https://www.agroberichtenbuitenland.nl/actueel/nieuws/2021/11/02/frankrijk-egalim-2-een-wet-ter-verbetering-van-het-inkomen-van-de-boer>

³⁰ Irene van den Berg, Dat zit er niet in, AD/Haagsche Courant, 5-8-2022

Drie wereldbollen

We gebruiken momenteel ongeveer 1,75 keer de beschikbare grondstoffen op aarde. Als iedereen er een westerse levensstijl op na zou houden, zou je zelfs drie wereldbollen nodig hebben.³¹ In plaats van inzetten op alternatieve energie zou energiebesparing de boventoon moeten voeren. Hetzelfde geldt voor grondstoffen: Besparing op grondstoffen zou op nummer één moeten staan.

Bij de politiek is economische groei nog steeds leidend. In de praktijk is dit gevaarlijk gebleken. Het heeft geleid tot uitbuiting en uitsluiting, van mens, dier en planeet. In de Nederlandse landbouw zagen we dat bedrijven gedwongen waren te groeien om hetzelfde inkomen te behouden. Groei waarvoor ze zich zwaar in de schulden moesten steken. Zo heeft economische groei vooral geleid tot een schuldenmaatschappij en een steeds grotere inkomensongelijkheid.

In plaats van hun oor te laten hangen naar de meest kapitaalkrachtigen, zouden overheden moeten kijken naar de noden van hun bevolking en die van de planeet. Mogelijk kan de natuur worden gezien als rechtspersoon, naar het voorbeeld van de Spaanse lagune Mar Menor. Dit veranderde door vervuiling met onder meer bestrijdingsmiddelen en kunstmest in een groene, stinkende algenpoel waar dode vissen en zeepaardjes massaal aanspoelden. Het Spaanse parlement stemde vorig jaar in met een wet waarin staat dat deze binnenzee rechtspersoonlijkheid heeft en recht op bescherming, bewaring, onderhoud en herstel.³² Ook gaan er stemmen op om van de Maas een rechtspersoon te maken om de rivier te beschermen tegen vervuiling.³³ Op die manier zouden we ook de Peel of andere natuurgebieden kunnen beschermen.

Niet de economie, maar mens en natuur staan centraal

In het huidige economische tijdsgewricht zijn boeren gedwongen concessies te doen aan natuur, milieu, dierenwelzijn en arbeidsomstandigheden. Boeren en burgers worden tegen elkaar opgezet. Dit is onnodig. Als er al een boosdoener gezocht moet worden, dan is dat het conglomeraat van agromultinationals die de keten in handen hebben en de prijzen bepalen.

Boeren zitten financieel klem tussen bedrijven die de macht hebben de prijs te bepalen. Boeren zijn overgeleverd aan dure inputs en lage opbrengstprijzen, met een zware financiering bij de bank tot gevolg.

---

³¹ Charlotte Vlek, FSE Science Newsroom, Hoe redden we de Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de ondergang?, RUG, Science LinX, 18 september 2023, <https://www.rug.nl/sciencelinx/nieuws/2023/09/20230918-rescuingthesdgsfromfailing#:~:text=Als%20iedereen%20er%20een%20westerse,de%20beschikbare%20grondstoffen%20op%20aarde.>

³² Wout Renders, Europese primeur: Spanje geeft rechten aan lagune om vervuiling halt toe te roepen, de Volkskrant, 28-9-2022, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/europese-primeur-spanje-geeft-rechten-aan-lagune-om-vervuiling-halt-toe-te-roepen~b2d0777c/>

³³ Rivier de Maas: een rechtspersoon die haar eigen gezondheid, welzijn en belangen kan verdedigen? Universiteit Utrecht, 27-9-2021, <https://www.uu.nl/nieuws/rivier-de-maas-een-rechtspersoon-die-haar-eigen-gezondheid-welzijn-en-belangen-kan-verdedigen>

De boer is het slachtoffer van de keten en de macht van de agromultinationals. Zo voelt het voor de meesten echter niet. Doorheen de geschiedenis ontleenden boeren status aan grootschaligheid en moderne technologie. Op die manier groeiden boerenbedrijven altijd al onder het mom van vooruitgang en ondernemerschap. Maar het is niet alleen onder dwang van agromultinationals dat de landbouw deze richting op bewoog. Het ligt ook in de cultuur en de aard van het beestje. Technologie en grootschaligheid zijn als een spiegel die de menselijke ambitie en vindingrijkheid reflecteert. Wat moet het een machtig gevoel zijn geweest om die eerste tractor in de omgeving te mogen besturen. Met een diep en dreunend gerommel verspreidde het een symfonie van kracht en potentieel in de omgeving en kondigde het de twintigste eeuw aan. Met het geluid hing verandering, efficiëntie en vooruitgang in de lucht. Het gaf de boer een gevoel van onoverwinnelijkheid, hij was de mens die de natuur temde met de hulp van technologie.

Megabedrijven

De ware schaalvergroting deed zijn intrede met Mansholt. Hij geloofde dat landbouwbedrijven groter en concurrerender moesten worden om economisch levensvatbaar te blijven. Hij wilde af van de arme, kleine, noodlijdende boerderijen. Zijn beleid van schaalvergroting, ruilverkaveling en intensivering hebben geleid tot grootschaliger bedrijven die zich niet zelden laten betitelen als 'megabedrijven.' Boeren hebben een paar grote, moderne trekkers op het bedrijf, ze werken in grote stallen met de duurste technologie en ze hebben veel vee. Boeren in Nederland zijn wat dat betreft niet anders dan hun collega's in Afrika die hun status ontleen aan de omvang van hun veestapel.

Boeren die deze 'vooruitgang' niet zagen zitten zijn massaal afgehaakt. De meeste gangbare boeren van deze tijd zijn juist trots op hun machtig mooie bedrijf, dat ze voor een belangrijk deel danken aan deze agribusiness. Multinationals hebben boeren nooit hoeven dwingen. Ze maken slechts handig gebruik van deze culturele opvattingen. Ze plaatsen de boer niet in een slachtofferrol, passen de status die boeren ontleen aan grootschaligheid en modernisering slim toe en wakkeren de expansiedrift en innovatie enkel aan, via hun voorlichters en hun communicatie- en PR-kanalen.

Is er toch dwang nodig, dan laten ze dit over aan overheden die zij stevig weten te belobbyen. Op regionaal, nationaal en internationaal niveau. Zo spenderen Nederlandse multinationals miljoenen aan lobbyactiviteiten, niet alleen in de EU, maar ook in de VS.³⁴ En de invloed van multinationals groeit alleen maar. In elk geval op de Europese politieke agenda.³⁵

Zonder agribusiness

Een efficiënt, circulair en ecologisch verantwoord landbouwsysteem kan echter uitstekend zonder grootschalige leveranciers en afnemers. In plaats van veevoederbedrijven gaan boeren hun eigen voer verbouwen. Om een overschot aan stikstof,

---

³⁴ Nederlandse multinationals spenderen miljoenen aan lobbyactiviteiten, FTM, 8-7-2016,

<https://www.ftm.nl/artikelen/nederlandse-multinationals-geven-miljoenen-uit-aan-lobby-activiteiten>

³⁵ Multinationals hebben grote invloed op de Europese politieke agenda, Universiteit van Amsterdam, 3-6-2021,

<https://www.uva.nl/profiel/h/a/m.c.hanegraaff/m.c.hanegraaff.html?origin=f8U7TG5JTyOUORSSzrB4%2Bw#Publications>

fosfaat en andere voedingsstoffen te voorkomen, blijven dieren zo veel mogelijk buiten lopen en wordt mest opgevangen als stalmest. Kunstmest kan achterwege blijven, evenals pesticiden.

Binnen een circulair regeneratief en agro-ecologisch landbouwsysteem is geen plaats voor chemie. Insecten, planten, schimmels, alles heeft een functie binnen een ecosysteem. Uiteraard zal er zo nu en dan, vooral in het begin wanneer het ecosysteem op het bedrijf nog niet in balans is, een plaag uitbreken. In dat geval is het van belang te signaleren waar het ecosysteem tekortschiet en dit bij te sturen. Ook daar is kennis en wetenschap voor nodig.

Optimalisatie

Wanneer consumenten rechtstreeks bij de boer kopen, zal er ook begrip voor ontstaan dat vruchten en groenten niet altijd een perfecte vorm hebben en dat niet alle producten jaarrond beschikbaar zijn. Een boer dient in zijn bedrijfsvoering niet te streven naar maximalisatie, maar naar optimalisatie. Met de optimale omstandigheden, met een gezond bodemleven, een ecologische omgeving gedijen gewassen en dieren optimaal. Dat wil zeggen: ze leveren misschien geen maximale productie, maar floreren op een gezonde, natuurlijke manier, dus zonder inputs als kunstmest, pesticiden, energie en krachtvoer.

Boer en consument moeten de keten zo veel mogelijk in eigen hand houden. Dit kan met coöperatieve organisatievormen of samenwerkingsverbanden zoals Herenboeren waar consumenten mede-eigenaar zijn en mede het beleid bepalen. Zo leert de consument waar een boer zoal mee te kampen heeft en hoe het kan dat er ineens een tekort of een overschot is. En de boer leert de wens van de consument kennen. Dit soort samenwerkingsinitiatieven leidt dus tot wederzijds begrip.

Supermarkten, die de grootste opbrengsten binnen de voedselketen opstrijken, worden in zo'n systeem overbodig. Iets dat ten goede komt aan de prijs van het voedsel, zowel voor boer als consument.

Midden in de samenleving

Natuurlijk hoeven stedelingen niet altijd naar de boerderij om inkopen te doen. De boer kan ook met zijn producten naar de stad komen. En ook initiatieven als een coöperatie tussen consument en boer kunnen de producent en de consument bij elkaar brengen. Wederzijds begrip blijft echter van belang. De boer staat als het ware midden in de samenleving.

Omdat circulaire bedrijf arbeidsintensiever zijn, zijn kleinere bedrijven gemakkelijker te managen. Seizoensarbeid kan worden geregeld met overheden en bedrijven in de stad, die gedurende het seizoen personeel uitbesteden om te helpen met de oogst, of, indien nodig, met onkruid wieden of plaagbestrijding. Voor ambtenaren is het een mooi uitstapje om één dag in de week, al is het alleen in het seizoen, te gaan helpen op de boerderij. Er is ook tijd voor deeltijdwerk, dus tijd hoeft geen bezwaar te zijn. Dit leidt dus wederom tot wederzijds begrip.

Circulaire bedrijven worden kleinschaliger, wat betekent dat er meer mensen kunnen gaan boeren. Omdat consument en burger dichter bij elkaar komen en de supermarkt

mijden, is een zware financiering minder nodig. Dus behalve grote toeleveranciers en afnemers hebben ook banken nauwelijks nog een rol.

Een landbouwvisie gaat verder dan alleen landbouw

Een landbouwbeleid staat niet op zich, maar raakt de volledige maatschappij. Dit is niet erg. Integendeel. De hele beschaving loopt immers tegen grenzen. Denk niet alleen aan het milieu, maar ook aan uitbuiting van arbeidsmigranten of van kinderen in Chinese kledingfabrieken of Congolese kobaltmijnen, aan de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, de groeiende inkomensongelijkheid en de kwetsbaarheid en afhankelijkheid van moderne technologieën als het internet en opkomende technologieën als AI.

De beschaving die nu onder druk staat, is begonnen bij de landbouw. Immers: dankzij de landbouw werd het mogelijk in steden te wonen en andere activiteiten te ontplooiën die van maatschappelijk belang zijn, zoals het opzetten van bestuursorganisaties en bedrijven.

Het veranderende klimaat toont ons dat de hele beschaving tegen grenzen aanloopt. De landbouw staat hierbij dus niet op zich. Ja, van alle sectoren wordt de landbouw momenteel wellicht het hardst getroffen door het veranderende klimaat, in feite is de landbouw gewoon het eerst aan de beurt.

Het European Environment Agency benadrukt dat het topprioriteit moet zijn voor de Europese Unie om de landbouw aan te passen aan klimaatverandering, als het de veerkracht tegen extreme gebeurtenissen zoals droogtes, hittegolven en overstromingen wil verbeteren.³⁶

Klimaatverandering heeft al geleid tot slechtere oogsten en hogere productiekosten, wat de prijs, hoeveelheid en kwaliteit van landbouwproducten in delen van Europa beïnvloedt. Op termijn kunnen misoogsten desastreus uitpakken. Als er een zomer is waarin binnen heel Europa niet geoogst kan worden, brengt dit serieus de voedselzekerheid op ons continent in gevaar.³⁷ Tegen die tijd zijn we, zonder technologieën of internationale voedselketens, op onszelf aangewezen. Met een circulair voedselsysteem, gericht op de lokale behoeftes, is een maatschappij een stuk minder kwetsbaar.

Tot slot

Een dergelijke transformatie van de landbouw, en daarmee van het voedingspatroon van de consument, betekent een systeemverandering van gigantische proporties. Het is van een grotere importantie, maar qua omvang is het vergelijkbaar met een project als een maanlanding. Iets waar de Amerikaanse president John F. Kennedy van zei: “We choose to go to the moon in this decade and do the other things, not because they are easy, but because they are hard.”

---

³⁶ Climate change threatens future of farming in Europe, European Environment Agency.

³⁷ Jem Bendell, Rupert Read et al, Deep Adaptation, Navigating the Realities of Climate Chaos, 4-6-2021.

Met andere woorden: met vastberadenheid, doorzettingsvermogen en een duidelijke visie kan Nederland dit aan. Ons land heeft immers ervaring met enorme projecten. Denk aan de Deltawerken, het inpolderen van de Zuiderzee, maar ook de schaalvergroting van de landbouw, die we nu moeten terugdraaien, was een project dat leidde tot een voorbeeld voor de wereld.

De hele wereld keek altijd met jaloezie naar de Nederlandse landbouw. Tijden zijn veranderd, de landbouw moet volledig op de schop, maar Nederland mag trots blijven op onze agrarische sector.

Er moet alleen een omslag worden gemaakt om de planeet te redden. Een omslag van economie naar ecologie. Wanneer Nederland erin slaagt een volledig circulaire en ecologisch verantwoorde landbouw te realiseren, zou ons land een spectaculair voorbeeld zijn. Onze vooraanstaande positie hoeft Nederland niet te verliezen. Integendeel. Om deze positie te behouden, moeten we wel onze bakens verzetten.

Bijlage 1: Gegevens met betrekking tot geïnterviewden

De mensen die geïnterviewd zijn door leden van de Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg:

Hans Geurts heeft een melkveehoudersbedrijf in Veulen en was voorzitter van Platform Aarde Boer Consument en van de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (MVV).

Interview gehouden op 19-7-'22

Jan Poodt en Thijs Smeets zijn respectievelijk bestuurslid en projectmanager van Herenboeren Land van Weert (in Weert). Jan Poodt studeerde milieuhygiëne in Wageningen, werd hoofd akker- en tuinbouw bij Landbouwbelaan en daarna boer in Frankrijk.

Herenboeren Land van Weert hanteert een natuurinclusieve bedrijfsvoering op 11,6 hectare (pacht)grond en omvat een gemengd bedrijf met 50 soorten groenten in stroteelt, hoogstamfruit met daaronder zachtfruit en een nog in ontwikkeling zijnde dierlijke tak. Ruim 200 gezinnen zijn lid en betalen eenmalig €2000,- en vervolgens wekelijks een pakket onbespoten groenten van €10,-.

landvanweert.herenboeren.nl

Interview gehouden op 13-10-'22

Bart en Floor Schrijnwerkers hebben het bedrijf van de ouders van Bart in Beringe overgenomen. Het gangbare melkveebedrijf van 18 hectare met 90 koeien hebben zij omgezet naar een bedrijf met verschillende onderdelen: een melkveehouderij met 45 Jerseykoeien en jongvee, zorg en opvang, en recreatieve activiteiten. Agro-forestry is in ontwikkeling.

www.boebadoefarm.nl

Interview gehouden op 22-11-'22

Gerard Scheepers is directielid van VOF Engelen en K.I. Samen BV, een bedrijf in Grashoek van Nancy, Ralph en Bas (junior) Engelen, in 2000 overgenomen van de broers Theo en Bas (senior) Engelen en de echtgenote van Bas (senior). Het bedrijf bestaat uit een melkveehouderij met 480 koeien op 165 ha, verdeeld over 7 locaties en een fokkerij (K.I. Samen).

www.kisamen.nl

Interview gehouden op 24-5-'23

Tom Litjens runt samen met vader Jos een melkveehouderij in Geijsteren met 100 melkkoeien en 55 stuks jongvee op 50 ha grasland en daarbij 17 ha maisland. 52 ha is gepacht en 15 ha eigendom. De bedrijfsvoering is met 2,2 koeien per ha grasland redelijk extensief te noemen. De weidegang van de koeien staat hoog in het vaandel, streven is om de koeien ouder te laten worden. Met beweiden moet, rekening houdend met biodiversiteit, het maaibeleid aangepast worden.

Interview gehouden op 25-5-'23

Ben en Monique Sijben hebben samen een extensief melkveebedrijf, overgenomen van de ouders van Ben, met zo'n 100 melkkoeien en jongvee, zelfvoorzienend, met 65 ha waarvan 15 ha mais, 4 ha agrarisch natuurbeheer op eigen grond en 15 ha

natuurbeheer aan de Maas. In totaal (buiten de natuurgebieden) voldoende grond om de eigen mest kwijt te raken. De koeien leveren zogenaamde VLOG-melk, geproduceerd met geventvrije soja en volledige weidegang (van april tot eind oktober).

Interview gehouden op 1-6-'23

Ilse Verhoijzen en haar vader John werken in het familiebedrijf (BV) in Beringe (Noord-Limburg) met op drie locaties 1300 zeugen, 10.000 vleesvarkens en een kippenstal met 63.000 vleeskuikens en 35 ha akkerbouw. John is voorzitter van de LLTB Noord-Limburg en daarnaast bestuurslid van Natuurrijk Limburg. Hij was eerder actief als gemeenteraadslid in Helden (later Peel en Maas) en als Statenlid van de provincie Limburg.

Interview gehouden op 12-6-'23

Styn Claessens werkt samen met zijn ouders op het bedrijf in Ysselsteyn. Ze hebben een legkippenbedrijf op basis van het volièresysteem met scharrelkippen. Daarnaast is Styn mede-eigenaar en operationeel manager bij Kipster, onder andere in Oirlo (Venray).

Interview gehouden op 11-8-'23

Andrea Bakker is medewerker van de Natuur- en Milieufederatie Limburg (aandachtsgebieden water, transitie van de landbouw en milieu). Daarvoor was ze zeven jaar werkzaam bij de Rabobank (afdeling hernieuwbare energie).

www.nmflimburg.nl: Natuur en Milieufederatie Limburg - Samen voor een mooi en duurzaam Limburg (nmflimburg.nl)

Interview gehouden op 15-8-'22

Anoniem:

Enkele boeren stemden in met een interview, maar willen bij nader inzien anoniem blijven. Dit is tekenend voor de polarisatie in de maatschappij en de felheid waarmee ook het stikstofdebat gevoerd wordt.

Bijlage 2: Opinie

Op 11 juni 2022 werd onderstaand opinieartikel van de hand van Paul Geurts, voorzitter van de SP Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg, gepubliceerd in De Limburger.

We moeten omschakelen naar een duurzame landbouw

De stikstofkaart waarmee onze regering de boeren om de oren slaat leidt tot woede onder de boerenbevolking. De kaart geeft exact aan hoeveel de stikstofuitstoot op welke plek teruggedrongen moeten worden, wat een scherpe tegenstelling veroorzaakt tussen boeren en natuur. Een tegenstelling die niet nodig is als je de gezondheid van de aarde, de leefbaarheid op het platteland én natuurvriendelijk boeren als uitgangspunt neemt.

De Limburger meldde op 5 juli dat uitbreidingen van honderden boerenbedrijven in Limburg kunnen doorgaan. Zo lopen in Horst aan de Maas op dit moment tien procedures voor een omgevingsvergunning. In deze roerige tijden zou je verwachten dat die voorlopig stilgelegd zouden worden. De provincie Limburg houdt echter angstvallig vast aan een landbouwsysteem dat inmiddels zwaar verouderd is.

Schaalvergroting

Het systeem stamt van vlak na de oorlog. ‘Nooit meer honger’, was het devies. Boeren werden, onder luid protest, opgejaagd om te intensiveren en de productie te vergroten. De schaalvergroting leidde tot een leegloop van het platteland. Het beleid bleek niet alleen slecht voor boeren, maar ook voor consumenten en de aarde. Nu zitten boeren klem op de wereldmarkt, tussen de macht van de banken en de grote agrobedrijven.

De landbouw is echter niet de enige stikstofuitstoter. Kijk naar de industrie en het (vlieg)verkeer. Met het beleid dat de regering heeft ingezet wordt vooral de bioboer getroffen. De focus ligt ook te eenzijdig bij de boeren. Als de regering met de vrijgemaakte miljarden boeren gaat uitkopen, zal een deel van dit geld niet terecht komen bij de boeren, maar bij de banken. Maar boeren zijn straks wel hun bedrijf kwijt en het platteland wordt leger en leger.

Die ontwikkeling is overigens al jaren aan de gang. Duizenden boerenbedrijven moesten de laatste jaren stoppen. Kleinere familiebedrijven hadden (en hebben) onvoldoende middelen om de innovaties, die wettelijk worden geëist, door te voeren. Ze zijn overgeleverd aan de wereldmarkt en daar zijn de prijzen veel te laag. Gevolg: grote boerenbedrijven slokken kleine op. Door schaalvergroting worden kleinschalige boeren uit de markt gedrukt, zoals bij het NGB (Nieuw Gemend Bedrijf) in Grubbenvorst dat kon bouwen met veel overheidssubsidie.

Systeem

Alleen veevoederbedrijven, de Rabobank, supermarktketens, zuivelconcerns en zaadveredelaars profiteren van dit systeem dat gericht is op meer, groter en goedkoper: boeren moeten steeds méér produceren voor een lagere prijs. Het boerenland raakt zo dood als een pier, ruimte voor natuurlijk gedrag van dieren is sterk beperkt. En gezinsbedrijven raken vaak onder de armoedegrens.

Blokkendozen

Het heeft geen enkele zin om boeren uit te kopen, als daarvoor blokkendozen aan distributiebedrijven en wind- en zonneparken voor in de plaats komen. Stikstof verschraalt de grond, maar door het kabinet verschraalt nu het platteland. Natuurlijk moeten we de piekuitstoot aanpakken. Maar wat we ook echt moeten doen is een omschakeling in de landbouw bewerkstelligen. De mens moet centraal staan en boeren en boerinnen met hun gezinnen verdienen alle aandacht. Er moet naar hen geluisterd worden. We moeten naar een duurzame landbouw, gericht op een eerlijke prijs en we moeten loskomen van het huidige neoliberale landbouwbeleid.

Transitie

De overheid moet de 25 miljard euro voor de aanpak van het stikstofprobleem inzetten voor de leefbaarheid van het platteland. Hiermee maken we het voor boeren mogelijk om anders te boeren. De afhankelijkheid van de banken moet uit de sector, zodat ook kleinere bedrijven kunnen rondkomen. Zo vermindert de stikstofuitstoot vanzelf en kan de transitie die de regering beoogt binnen vijf jaar gerealiseerd worden. Op deze manier kunnen er zelfs meer boeren komen, op een manier die goed is voor iedereen. En boeren die al goed bezig zijn worden in staat gesteld verder te boeren. Zo houden we het platteland leefbaar.

Bijlage 3: Achtergrondartikelen in de media

De afgelopen jaren hebben de media natuurlijk veel aandacht besteed aan het onderwerp “Stikstof”. In deze bijlage tonen wij u een selectie van die artikelen. De betreffende media zijn:

DDL	Dagblad de Limburger
VK	Volkscrant
Trouw	Dagblad trouw
NRC	Avondkrant
NOS	Nederlandse Omroep Stichting
HALLO	Weekblad in de gemeente Horst aan de Maas
Stal & Akker	Agrarisch tijdschrift
FTM	Follow the Money

Indien gewenst kunt u één of meer artikelen opvragen: stuur een mail naar f.thielen@hetnet.nl onder vermelding van: “raadpleging artikelen” en geef aan welk artikel u zou willen ontvangen.

De artikelen zijn onderverdeeld in een aantal categorieën, achtereenvolgens: “kritische pers”, “geen perspectief”, “mindset begeleiding”, “onderzoek”, “politiek”, “Raad van State”, “rechtelijke uitspraak over reductie”, “subsidie”, “verzet”, “wetenschap” en “perspectief”.

Categorie: 01 Kritische pers

2022-06-11 Column VK - Als je lang genoeg regeert moet je vanzelf een keer door je eigen drek.

2022-06-13 DDL - Komt er nog een vierde generatie (Pollux).

2022-07 06 Opiniëartikel - naar een duurzame landbouw met eerlijke prijzen.

2022-07 26 VK - Gezonde landbouw kan niet zonder gezonde veehouderij.

2022-07-01 Trouw – Uitgemolken.

2022-07-01 VK - Wat is de uitweg uit de boerenprotesten.

2022-07-22 NOS - Rabobank over rol stikstofcrisis - 'Zouden nu anders handelen'.

2022-07-23 DDL - Rabobank betuigt spijt voor zijn rol in de stikstofcrisis.

2022-07-23 VK - Goed klimaatnieuws - zwaar weer voor de intensieve veehouderij.

2022-08-20 FTM - Een kwart van Nederland is voor koeien.

2022-09-15 Trouw - Strijd binnen de Rabobank_ de landbouwtak won.

2022-09-17 VK - Rekenen met stikstof wat het model wel en niet vertelt.

2022-10-08 Vooruitgang met stikstof meer aan Van der Wal te danken dan aan Remkes.

2022-10-11 VK - De innoverende boeren lossen het straks vast allemaal op.

2022-10-19 VK - Mantra (Van de Wal bij Jinek).

2022-10-22 VK - Ga uit van de kracht van landelijke gebieden.

2022-11-03 DDL - Regering moet harder ingrijpen.

2022-11-03 Rutte IV loopt hopeloos vast in de zelfgebakken lucht van het stikstofbeleid.

2022-11-04 DDL - De wijsheid achteraf lag toen al voor het oprapen.

2022-11-05 DDL - Is kant-en-klaar bouwen de oplossing in stikstofdossier.

2022-12-03 VK - Als het om de boer gaat gelooft Nederland graag in sprookjes.

2022-12-06 FTM - Rockwool mag van de provincie 2x zoveel stikstof uitstoten als andere fabrieken.

2022-12-06 VK - De overheid moet alles compenseren - zelfs als de winkelier zijn deur wagenwijd openhoudt.

2022-12-08 DDL - Partijen vragen opheldering aanpak Rockwool.

2022-12-08 DDL - Politieke partijen van links tot rechts willen clementie voor PAS-melders.

2022-12-09 VK - Als boer-zijn ‘in de genen zit’ dan ben ik net als miljoenen Nederlanders ook een boer.

2022-12-14 DDL - Berekening stikstof cruciaal voor basis.

2022-12-14 DDL - Politiek 'lanceerplatform' om op tv te komen.
 2022-12-16 VK - De opkoop van stikstofrechten door Schiphol is politiek riskant en kortzichtig.
 2022-12-20 Vrij Nederland - Dat Nederland de efficiëntste landbouw ter wereld heeft is een sprookje.
 2022-12-24 FTM - Wiebe Draijer hoopte de Rabo en de landbouw te vergroenen.
 2022-12-30 VK - Stikstofdebat verbreed naar samenleving als geheel is winst (J.D. van der Ploeg).
 2023-01-06 Trouw - Overijssel wil 5 miljard voor natuurverschijnsel.
 2023-01-11 Trouw - Elke provincie heeft haar eigen stikstofprobleem.
 2023-01-25 Trouw - Schiphol wekt ergernis met stikstofgehalte.
 2023-01-27 VK - Drie boerenbedrijven waarvan Schiphol stikstofrechten kocht waren al niet meer actief.
 2023-02-21 DDL - Door alle vertraging ziet het er niet rooskleurig uit.
 2023-02-21 Trouw - Met plantaardige teelt worden we echt onafhankelijk.
 2023-02-27 VK - De kloof tussen stad en platteland is de valse romantiek over het boerenleven.
 2023-03-02 VK - Ook de protestbrief met omgekeerde vlaggen wil minder stikstof en meer natuur.
 2023-04-05 DDL - Stikstofdebat - Hoe langer we treuzelen des te moeilijker wordt het.
 2023-04-06 VK - Stikstofmist ook na debat niet weg.
 2023-04-08 DDL - BBB (commentaar DDL).
 2023-04-12 VK - Het prisencolinensinainciusoleffect van de bio-industrie.
 2023-04-13 DDL - Stikstofknoop (commentaar DDL).
 2023-05-06 VK - Wetten gemaakt op grond van irreële angsten - Daarvoor moet je pas echt bang zijn.
 2023-05-16 Het peperdure sprookje van de emissiearme stalvloer.
 2023-05-16 VK - Stop met kortetermijndenken - de Europese Natuurherstelwet haalt Nederland juist van het slot.
 2023-05-19 VK - De boer eist 'toekomstperspectief' maar moeten wij daarvoor opdraaien.
 2023-05-20 VK - De Betrouwbare Mannetjes spelen gewoon nog een potje Kutjeboeren.

Categorie: 02 Geen perspectief

2022-06-04 DDL - LLTB over stikstofmaatregelen.
 2022-06-11 DDL - Boeren - grotere ramp dan mijnsluitingen.
 2022-10-05 Trouw - Zorgen bij natuurorganisaties over daadkracht kabinet.
 2022-10-06 Trouw - Of Remkes de stikstofimpasse doorbroken heeft hangt af van de boeren.
 2022-10-12 DDL - Oordeel LTO over rapport Remkes.
 2022-11-17 DDL - Begin met wat wel kan - Er zijn zat boeren die willen stoppen.
 2022-11-26 VK - Boeren zien nieuwe obstakels - Bouwsector content met aanpak.
 2022-12-09 DDL - Stikstoftegenvaller - 'We lopen aan alle kanten vast'.
 2023-01-14 VK - Een staat die zich niet aan de wet houdt bedreigt iedereen - boer of vluchteling.
 2023-03-25 DDL - De strijd in Echel tegen 20.000 varkens extra.
 2023-04-02 FTM - Diederik Samsom hamerde op gedwongen uitkoop veeboeren.
 2023-04-02 NOS - Provinciebestuurders slaan alarm over stikstof_ 'We kunnen niet aan de slag'.
 2023-04-03 DDL - Bouw bekritiseert kabinet - 'Reactie op BBB is krampachtig'.
 2023-04-03 VK - Kabinet kan zich een oorlog met de provincies veroorloven.
 2023-05-03 VK - Zijn de uitkoopregelingen de oplossing voor de stikstofcrisis.
 2023-05-06 NOS - Boeren mogen nu uitgekocht worden maar hoe bepaal je de waarde van hun bedrijf.
 2023-05-08 DDL - Van piekbelasting tot blijkbare in principe.

2023-05-18 Tot diep in de nacht overleg boeren en kabinet_ maar vandaag geenlandbouwakkoord meer.
2023-05-19 DDL - Nachtelijke visite Rutte maar akkoord blijft uit.
2023-05-19 VK - Landbouwakkoord verder weg dan ooit.
2023-05-20 VK - Wat moet je er mee als goedwillende boer met koeien die klaar staan om te verhuizen naar hun koeientuin.

Categorie: 03 Mindset begeleiding

2022-06-13 Trouw - Het ontbreekt vooral aan hulp voor boeren.
2022-06-17 Trouw - In Nederland zijn boeren een beetje heilig.
2022-06-18 DDL - Rabo over stikstofmaatregelen - 'Kabinet heeft te weinig oog voor boerenleed'.
2022-07-02 Trouw - Boeren ga naar de onderhandelingstafel.
2022-07-16 DDL - De jonge boer en zijn vader weten ook niet meer hoe het nu verder moet.
2022-07-30 VK - Op Schiermonnikoog is het roer van boeren om.
2022-08-02 DDL - Aanpak stikstof moet anders.
2022-08-12 DDL - Boer bij kwetsbaar natuurgebied krijgt geen lening meer.
2022-08-12 VK - Rabo ziet nu risico's in melkvee.
2022-08-18 VK - Rabo verruimde laatste maanden nog haar belang in de agrarische sector.
2022-08-19 DDL - Banken steunen transitie landbouw.
2022-09-03 VK - Wat stikstof ons leert over de moderne beschaving en daarmee over onszelf.
2022-09-10 Vork - Kringgesprek over landbouwoplossingen.
2022-09-12 VK - Landbouw is meer dan alleen technologie een overtuiging van de mens.
2022-09-30 VK - Worsteling biologeren - geen schuld aan crisis wel gebrandmerkt als mededader.
2022-10-07 DDL - Verplicht uitkopen - Boeren in onzekerheid.
2022-10-08 VK - De magie van de bemiddelaar Remkes klaart de lucht maar voor Holland.
2022-10-15 Voor verandering zullen we onze trots moeten laten vallen.
2022-11-24 DDL - Agrariërs snakken naar duidelijkheid en maatwerk.
2023-02-23 VK - Johan Remkes wint Machiavelliprijs voor rol als stikstofbemiddelaar.
2023-03-06 VK - Zeven tafels met ruim 100 belanghebbenden bepalen de agrarische toekomst.
2023-05-03 VK - Laat de gesprekken over uitkoop aan die keukentafels nu dan maar eens beginnen.
2023-06-13 DDL - Meer maatregelen nodig dan alleen stoppen bedrijven.

Categorie: 04 Onderzoek

2021-11-04 Artikel DDL - Onderzoek_ boeren willen graag stoppen.
2022-06-09 VK - Uitstoot duurzame stallen veel hoger dan aangenomen.
2022-06-18 DDL - Hoe raak je nog wegwijs in het stikstoflabyrint.
2022-06-23 VK - Internationale vergelijking uitstoot stikstof.
2022-06-24 Trouw - We hebben juist meer boeren nodig om deze crisis op te lossen.
2022-06-25 VK - Dit is wat stikstof met de natuur doet.
2022-06-27 Foodblog - En de boeren die we zo graag willen dan.
2022-07-06 Trouw - Weg met stikstof maar koester grasland.
2022-07-20 DDL - Helpt elektrisch rijden de boer - het verband tussenklimaat en stikstof.
2022-07-22 DDL - Minister - stikstof niet meer heilig.
2022-07-23 VK - Een wereld zonder vee is een mooiere wereld.
2022-08-01 DDL - Bewijs natuurherstel na stop veehouders.
2022-08-02 VK - Nederlandse koeien mogen vaker de wei in maar brengen er wel minder tijd door.
2022-09-03 VK - Drietrapraket belaaft de natuur.
2022-10-05 VK - Stikstofuitstoot verminderen met innovaties - dit weten we ervan.

2022-10-06 VK - Op de lijst met 100 grootste uitstoten van ammoniak staan 90 veebedrijven.
2022-10-07 DDL - Met compostbedrijf Walkro valt te praten over verplaatsing.
2022-10-15 top-100-stikstofuitstoters.pdf
2022-10-15 VK - stikstofbelasting natuur per provincie.
2022-10-15 VK - Veel stikstofgevoelige natuur Gelderland en ook overbelasting dier stikstof is er groot.
2022-11-30 DDL - Veestapel krimpt amper.
2022-12-24 VORK - Stikstofhuiswerk moet over.
2023-01-14 FTM - Hoe komen we uit de stikstofcrisis - De zeven brandende kwesties in de landbouw.
2023-01-18 DDL - Melkkoe was in 2022 kip met gouden eieren.
2023-01-23 VK - CBS - in 2021 minder stikstof uit landbouw in bodemwater en lucht.
2023-01-25 Trouw - Wat doet mest met de kwaliteit van het water.
2023-01-25 VK - Zonder uitzonderingspositie heeft driekwart van de melkveebedrijven al een mestoverschot.
2023-01-27 DDL - Rockwool moet zelf onderzoeken hoe omstoot omlaag kan.
2023-01-28 VK - Als het om de landbouwsector gaat moet het CBS ook op zijn woorden passen.
2023-02-01 Trouw - Grevelingenmeer met nieuwe cijfers in één keer af van stikstofprobleem.
2023-02-09 DDL - Kabinet buigt zich over piekbelasters.
2023-02-11 Trouw - Lastig maar toch beter om alle milieuproblemen tegelijk te lijf te gaan.
2023-02-13 VK - Uitkopen en verduurzamen van veehouderijen heeft zeker zin.
2023-02-14 DDL - Natuurinclusieve landbouw - je moet er wel brood mee kunnen verdienen.
2023-02-20 Trouw - Onrust over toekomst duwt ook boeren naar plantaardige consumptie.
2023-02-24 VK – For Farmers voelt krimp veestapel.
2023-03-02 VK ; - Landbouwproductie groeit maar broeikasgasuitstoot blijft nu hangen.
2023-03-03 VK - Voor het eerlijke verhaal over stikstof moet u deze dagen in Noord-Brabant zijn.
2023-03-04 DDL - Bewijs nodig dat reductie stikstof werkt.
2023-03-08 Trouw - Voorlopig trekt Brabant als enige provincie aan de stikstofhoudende.
2023-03-10 Trouw - Drijfmest - ruige mest - kunstmest - wat is het beste.
2023-03-25 DDL - Draagt afgekeurd snoep in veevoer bij aan oplossen stikstofcrisis.
2023-03-25 VK - Nederlandse rundveestamboek groeit - melkveehouderij in 2022 lucratiever dan ooit.
2023-04-01 VK - Provincies moeten meer doen om natuur te redden.
2023-04-14 DDL - Meerderheid voor uitkoop piekbelasters.
2023-05-12 NOS - Innovaties stikstofreductie werken niet voldoende.
2023-05-13 VK - Duurzame stalvloer haalt niets uit.
2023-05-17 VK - Vogels lijden het meest van de intensieve landbouw.
2023-05-18 Moeizaam landbouwoverleg laat verhoudingen zien_ 'Boeren kunnen achterover leunen'.

Categorie: 05: Politiek

2022-06-04 Trouw - Nieuwe stikstofregels.
2022-06-10 VK - Stikstofminister Van der Wal staat een harde strijd te wachten.
2022-06-15 DDL - Wat is nu eigenlijk het probleem met uitstoot van stikstof.
2022-06-16 DDL - Stikstofgedeputeerde Geert Gabriëls begrijpt zorgen boeren.
2022-06-23 NOS - Van der Wal begrijpt ophef stikstofplan - Staghouwer moet 'broddelwerk' overdoen.
2022-06-29 DDL - Kabinet kan doorgaan met stikstofplannen.
2022-07-04 DDL - Mes mogelijk eerder in veestapel.
2022-07-05 DDL - Boeren mogen uitbreiden ondanks strenger beleid.
2022-07-09 DDL - Gemeenten konden burgers en natuur niet langer negeren.

2022-07-20 DDL - 70 miljoen voor stikstofbeleid.
2022-07-20 DDL - Gemengde gevoelens bij stikstofgeld.
2022-08-05 DDL - Wordt eerst stap naar lijmpoging succesvol.
2022-08-05 VK - Alleen met een wonder zijn de verschillen nog te overbruggen.
2022-08-15 DDL - Tweede ronde voor Remkes' gesprekken.
2022-08-16 DDL - Biologische boer wordt ontzien.
2022-08-16 DDL - Werkgroep Behoud de Peel hoopvol na stikstofoverleg.
2022-08-16 VK - Remkes ziet nog veel beren open de weg na 'zinnig' overleg.
2022-08-20 DDL - Ministers houden vast aan plan voor reductie stikstof.
2022-08-31 VK - Boeren toch in gesprek met kabinet over stikstof nu Remkes al hun agenda-eisen inwilligt.
2022-09-01 DDL - Toezegging kabinet - stikstofbeleid kan worden aangepast.
2022-09-03 DDL - Meinweg Maasduinen en Geuldal kwetsbaarder.
2022-09-07 VK - Staghouver kon boeren geen alternatief aanreiken.
2022-09-13 DDL - PAS-melder kan alleen maar hopen op daden.
2022-09-14 VK - De natuur laat zich niet opjagen.
2022-09-17 NOS - Uitkoopregeling boeren geen succes_ 20 overeenkomsten in 2 jaar.
2022-09-23 VK - Johan Remkes komt 5-10 met bevindingen naar aanleiding van stikstofgesprekken.
2022-09-26 VK - 'Ik ben helemaal niet bang voor de boeren'.
2022-10-01 VK - Boeren verdienen duidelijkheid.
2022-10-04 VK - Kabinet is te optimistisch over uitkoop van boeren.
2022-10-05 Trouw -Advies Remkes is test van het boerenfront.
2022-10-06 Trouw - Remkes was eerlijk, vindt boer Jasper. 'Maar niet alle plannen zijn reëel'.
2022-10-06 VK - Dit kan gemechaniseerde zijn in stikstofgehalte.
2022-10-06 VK - Kabinet wil met boeren nieuwe start maken.
2022-10-08 VK - Pas 24 veehouderijen opgekocht via vrijwillige regelingen afgelopen 2 jaar.
2022-10-08 VK - Wat als de vrijstelling voor de bouw sneuvelt.
2022-10-12 VK - Nieuw-Zeelandse boeren gaan betalen voor uitstoot broeikasgassen.
2022-10-15 DDL - Kabinet omarmt aanbevelingen Remkes.
2022-10-15 VK - Ik geef nooit garanties - dat is valse hoop.
2022-10-15 VK - Kabinet biedt de boeren respijt.
2022-10-15 VK - Om de lieve vrede (commentaar VK op stikstofbeleid).
2022-10-18 DDL - Stikstofstok (commentaar DDL).
2022-10-19 Stal & Akker - Nieuwe top 100 ammoniakuitstoters.
2022-11-03 VK - RIVM kleunt weer mis met berekening uitstoot boeren.
2022-11-15 DDL - Aanpak stikstof - het is menens ook voor Rockwool en Chemelot.
2022-11-23 VK - Kabinet komt met belofde 'woest aantrekkelijke' stopbonus voor stikstofpiekbelasters.
2022-11-26 DDL - Onontkoombare aanpak van stikstofreductie nodig om natuur te herstellen.
2022-11-26 VK - Dit zijn de belangrijkste plannen van het kabinet.
2022-11-26 VK - Einde aan wildwest stikstofhoudende.
2022-12-03 VK - We kennen de doelstellingen niet maar ze zijn wel onontkoombaar.
2022-12-06 DDL - Betrokken clubs praten snel door over landbouwakkoord.
2022-12-07 VK - D66 wil na 2023 gedwongen stikstofmaatregelen.
2022-12-09 DDL - Hoe werken de berekeningen.
2022-12-12 DDL - Overijssel helpt boeren met stikstofprobleem.
2022-12-12 VK - Deense boer ziet uitkoopbeleid in Nederland als een weldaad.
2023-01-10 DDL - Er komt duidelijkheid zegt de stikstofminister tegen de boer.
2023-01-12 VK - Handel in stikstof is alleen goed idee als het leidt tot minder uitstoot.
2023-01-20 NOS - Strengere mestmaatregelen

Categorie: 06 Raad van State

2022-06-03 NOS - Uitstoot stikstof moet in sommige gebieden met 70 tot 80 procent omlaag.
2022-09-03 DDL - Boeren bieden duizenden kilo's stikstof te koop aan.
2022-09-07 VK - Is emissiearme stal wel wat hij lijkt - RvS velt oordeel.
2022-09-13 DDL commentaar DDL - Veestapel.
2022-10-26 VK - In Spanje verspreidt de varkenslucht zich snel net als het verzet ertegen.
2022-11-03 VK - Onze verduurzaming draait vast in een Hollands mestmoeras.
2022-11-03 VK - Sinds invoering bouwvrijstelling 80 duizend bouwvergunningen afgegeven.
2022-11-03 VK - Uitspraak RvS brengt CO2-opslagproject Porthos in gevaar.
2022-11-04 VK - Een Achterhoekse boerenzoon die niet van geitenpaadjes houdt.
2022-11-05 VK - Kabinet kiest nog steeds niet voor de natuur.
2023-02-10 DDL - Stikstof kost tienduizend woningen.
2023-02-24 VK - Havenbedrijf - alle partijen gegijzeld door stikstof.
2023-03-03 VK - Festival meldt zich op stikstofmaatregelen.
2023-04-06 DDL - Stikstofuitspraak opluchting voor bouw-boeren-overheid.
2023-04-06 VK - Raad van State keurt stikstofberekening Ministerie van Landbouw goed.
2023-04-08 VK - Stikstofregels temperen paasvuur.

Categorie: 07 Rechterlijke uitspraak over reductie

2022-06-10 VK - Minder uitstoot maar ammoniak van vee leidt tot veel depositie bij natuur.
2022-09-07 NRC - Met control-F door de vergunningen - zo wint Vollenbroek zijn rechtszaken.
2022-11-03 VK - Ook in de bouw kan het kabinet stikstofgehalte niet omzeilen.
2023-01-25 VK - Kabinet gokt en verloor in mestconflict met Brussel maar gaat zelf over de handhaving.
2023-02-21 VK - Diepe crisis Vlaamse regering om aanpak stikstofdossier.
2023-04-09 DDL - Kleine overschrijding geurnorm - grote gevolgen.

Categorie: 08 Subsidie

2021-12-03 Stal & Akker - Provincie Brabant stelt 1,5 miljoen beschikbaar voor kavelruilprojecten.
2023-07-11 DDL - We moeten een nieuwe industriestad ontwikkelen.

Categorie: 09 Verzet

2022-05-14 DDL - Onteigenen boer is kwestie van lange adem (met betrekking tot CO2).
2022-06-04 DDL - Protest boeren tegen plannen inzake stikstof.
2022-06-04 VK - Open brief agrarische organisaties aan minister inzake aangekondigde stikstofmaatregelen.
2022-06-08 DDL - Stikstofminister Van der Wal van alle kanten onder vuur genomen.
2022-06-14 DDL - 'Vervang deputé als die niet uitvoert wat meerderheid wil'.
2022-06-14-VK - Helft VVD-leden gelooft in mythe (Twijfel aan stikstofmetingen).
2022-06-17 Trouw - Provinciale in verzet tegen stikstofmaatregelen.
2022-06-17 Trouw - Rabo over stikstofmaatregelen - Het kabinet is dapper maar waar is perspectief.
2022-06-17 VK - Jan Douwe van der Ploeg - Boze boeren leven in een bubbel van onredelijkheid.
2022-06-20 VK - Provincies huiverig over stikstofplannen kabinet.
2022-06-24 VK - Wat is nu eigenlijk de doelstelling die Farmers Defence Force verdedigt.
2022-06-25 VK - De nieuwste cijfers met betrekking tot stikstofuitstoot.
2022-06-29 Trouw - Provincies willen bij hun eigen stikstofaanpak blijven.
2022-07-06 Opinieartikel - Naar een duurzame landbouw.
2022-07-07 VK - Met starre aanpak stikstofprobleem komen we er niet wel met een breder natuurbeleid.
2022-07-09 VK - Als boeren de straat op gaan.

2022-07-12 VK - Investeren in megastallen te lang doorgedaan - laat RABO verantwoordelijkheid nemen.

2022-07-13 VK - De miljardairsfamilie die pal achter de boeren staat.

2022-07-15 Hallo - Driessen (BVNL) slaat plank behoorlijk mis.

2022-07-16 DDL - Actiegroep neemt geen genoegen met nieuwe stikstofmaatregelen.

2022-07-23 VK - Rabobank kijkt weg bij stikstofcrisis.

2022-07-26 VK - Het boerenprotest wordt door antidemocratische krachten ingekapseld.

2022-07-27 VK - De verre vrienden van de Dutch farmers.

2022-08-06 Trouw - De oplossing voor het stikstofprobleem - een overheid met visie die de markt bijstuurt.

2022-08-16 Trouw - Boeren willen best verduurzamen als ze zeker weten dat het loont.

2022-08-19 Trouw - Remkes ziet vele genodigden schitteren door afwezigheid.

2022-08-19 VK - En de bemiddelaar hij poldert voort.

2022-08-22 Trouw - Provincies willen een eigen koers varen in stikstofcrisis.

2022-08-30 NOS - Boeren alsnog om tafel met Remkes over stikstof na verandering agenda.

2022-08-30 Trouw - Laten we geen boeren uitkopen voor nutteloze snelwegprojecten.

2022-10-05 Trouw - Ahold duikt weg voor de stikstofcrisis.

2022-10-05 Trouw - Als jonge boer heb ik perspectief nodig, want wij geven vorm aan het landschap .

2022-10-06 DDL - FDF Limburg - Dit wordt strijd.

2022-10-06 VK Vier melkveehouders reageren op Remkes.

2022-10-11 VK - Adema moet niet alleen boeren laten innoveren maar ook supermarkten en banken.

2022-10-24 VK - Nog geen drie weken na Remkes laait de onrust onder boeren weer op.

2022-10-26 DDL - FDF wil met minister in gesprek over eigen stikstofdag.

2022-11-04 DDL - Doodlopend.

2022-11-17 DDL - Woeste boeren bij provinciehuis omdat ze zich bedonderd voelen.

2022-11-18 VK - Stikstofroof Rijk wekt woede provincies.

2022-11-19 VK - Milieuclub dwarsboomt renovatie Binnenhof als straf voor slechte stikstofwet.

2022-11-24 DDL - Boeren in verwarring over uitkoopregels.

2022-12-02 DDL - Protest PAS- melders in Zwolle.

2022-12-08 DDL - Omdenken (commentaar DDL).

2023-01-06 DDL - Nog te weinig interesse voor uitkoopregeling boeren.

2023-01-07 Trouw - Het is soms moeilijk positief te blijven.

2023-01-07 Vork - Stikstofhuiswerk moet over.

2023-01-11 VK - Hoe de handel in stikstofrechten in een Drents dorp juist leidt tot méér uitstoot.

2023-01-12 Trouw - LTO woest vanwege strengere natuursteen.

2023-01-20 DDL - Bom onder boerende.

2023-01-21 VK - Waarom zouden we haast maken.

2023-01-31 Trouw - Zelfs tussen de gematigde boer en het kabinet gaapt een brede kloof.

2023-02-04 Trouw - Groene boeren - Koop piekbelasting uit en laat ze duurzaam doorgaan.

2023-02-04 VK - Melkveehouders - minder zware eisen.

Categorie: 10 Wetenschap

2022-06-11 NOS - Stikstofdoelenkaart geeft meer helderheid - 'maar wordt hele klus'.

2022-07-10 NOS - Het stikstofprobleem is echt Nederlands uitgelegd in acht grafieken.

2022-07-15 DDL - Hou stikstof onze natuur niet zichtbaar inpakt.

2022-08-22 Trouw - Wetenschap weet genoeg over stikstof.

2022-08-23 VK - Hoogleraren ecologie - twijfelen over noodzaakstikstofreductie niet terecht.

2022-09-02 NOS - Natuur nog gevoeliger voor stikstof.

2022-09-03 VK - Stikstofnormen moeten eigenlijk nog strenger.

2022-10-13 Omroep Gelderland - Vollenbroek maakt gehakt van rapport Remkes.

2022-11-07 VK - Stikstof vormt ook een bedreiging voor de volksgezondheid.
2022-12-22 NOS - Wageningse wetenschappers onderzoeken of stikstofnormen strenger moeten.
2023-04-15 VK - Stikstof fuik of fictie.
2023-09-05VK - 'Met ons stikstofplan krijgt iedere boer duidelijkheid'

Categorie: 11 Perspectief

2022-07-06 FTM - Meer verdienen met minder vee - Het kan als de boer het wil.
2022-07-06 Trouw - Deze boeren doen al wat de overheid wil en toch zijn ze bezorgd.
2022-07-06 Trouw - Plan groene boeren - minder stikstof en geen kunstmest.
2022-07-07 DDL - Toekomst van de landbouw - bioboer wil de hele sector redden.
2022-07-11 DDL - Naar een duurzame landbouw.
2022-07-29 VK - Het afschaffen van de veehouderij is zowel nuttig als zinnig.
2022-08-10 VK - Inkrimping landbouw broedt kansen weer boer te zijn en niet fabrikant.
2022-08-11 DDL - Nieuw stikstofplan zonder veestapelkrimp.
2022-08-17 DDL - Deze boer sluit kringloop door alle reststoffen te recyclen.
2022-10-12 Rabobank wil best steentje bijdragen in stikstofcrisis.
2022-10-26 Van oude koeienstallen tot kinderopvang.
2022-11-05 DDL - Rockwool wil een van de drie ovens elektrificeren.
2022-11-05 VK - Laat de markt meehelpen bij de aanpak van de stikstofcrisis.
2022-11-11 DDL - Verkoop belbedrijf aan Provincie Limburg.
2022-11-11 VK - Deze boeren laten zich wel uitkopen.
2022-11-25 DDL - Boer gooit bedrijf om naar recreatieverblijf voor ruiter en paard.
2022-12-02 DDL - 25 Limburgse piekbelasters stoppen.
2022-12-31 DDL - Vijf varkenshouders stoppen met bedrijf.
2023-01-23 DDL - Limburg rekent op extra stikstofmiljarden van het rijk.
2023-02-10 VK - RABO wil landbouwtransitie faciliteren.
2023-03-02 DDL - Vol festival dankzij lege koeienstal - volop jacht op stikstofruimte.
2023-03-06 VK - De stikstofprofessor van Nederland wil nu doorbeuken.
2023-03-16 VK- Keuter (Pauline Cornelisse).
2023-03-24 DDL - Boer zoekt koper maar interesse valt tegen.
2023-05-20 DDL - Kabinet moet zelf knopen doorhakken.
2023-05-20 VK - De natuur helpt de boer - de boer helpt de natuur.

Bijlage 4: De Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg

In Noord-Limburg is de agrarische sector een belangrijke pijler onder de economie. Maar, net als in heel Nederland, staat die pijler sterk onder druk. Sinds 2000 stoppen er in Nederland bijna 6 boerenbedrijven per dag.³⁸ Boerenbedrijven worden geconfronteerd met allerlei ontwikkelingen. Op wereldschaal. Op Europees niveau. En natuurlijk in Nederland zelf. We hebben te maken met de verdergaande liberalisering van de wereldhandel, de Europese hervormingen, waarbij inkomenssteun losgekoppeld is van de productie, de toetreding van Oost-Europese landen tot de EU en we hebben te maken met richtlijnen voor voedselveiligheid, milieu, natuur en dierenwelzijn.

Werkgroep Land- en Tuinbouw

Zo'n 16 jaar geleden waren die ontwikkelingen voor de SP in Horst aan de Maas reden om een werkgroep op te richten die open stond voor leden, maar vooral ook niet-leden van de SP. Omdat ze zelf boer zijn óf omdat ze consument zijn van de producten die de boeren produceren. Doel van de werkgroep was en is om zich verder te verdiepen in al die ontwikkelingen. Een werkgroep die open staat voor alle mensen die zich verbonden weten met de agrarische sector of daar zelf in werkzaam zijn. De oproep om lid te worden vond weerklank bij verschillende mensen, vooral ook uit de agrarische sector.

Hier staan we voor

De werkgroep Land- en Tuinbouw wil **boeren en consumenten bij elkaar brengen** en hen bewust maken van de wederzijdse belangen. De prijs die de consument betaalt hangt sterk af van de ontwikkelingen op Europees niveau en op wereldschaal. De kwaliteit van het voedsel hangt nauw samen met de manier waarop de boeren omgaan met de productie. Of er een markt is voor de boeren en voor welke producten er een markt is, hangt sterk af van de opvattingen van de consumenten over de prijs-kwaliteitverhouding van de producten en de manier van produceren. De werkgroep wil de discussie tot stand brengen tussen boeren en consumenten over deze onderwerpen. Door het organiseren van informatie- en thema-avonden en het organiseren van allerlei andere activiteiten die dat doel dienen.

Een tweede punt waar de werkgroep zich op richt is **de inkomenspositie van de boeren**. Wat zijn de sociaal-economische gevolgen van al de ontwikkelingen die hiervoor genoemd zijn? Welke oplossingen kunnen aangedragen worden voor de structurele oorzaken bij de verarming? Hoe kan het werk op het platteland behouden blijven? En tenslotte: hoe kunnen we de sociale zekerheid in de land- en tuinbouw verbeteren?

Het derde punt betreft **de manier waarop boeren en consumenten gezamenlijk de plaatselijke en regionale politiek in Noord-Limburg kunnen beïnvloeden**. Hoewel sterk afhankelijk van nationale en internationale ontwikkelingen, bepaalt de politiek op lokaal niveau toch ook mede de mogelijkheden die boeren hebben om

---

³⁸ [Bron: cbs.nl](http://bron.cbs.nl)

hun bedrijf uit te voeren. Denken we daarbij aan het bestemmingsplan buitengebied, de lokale steun in het kader van de sociale zekerheid en het bevorderen van de betrokkenheid van politici bij de land- en tuinbouw en daarmee samenhangend de consumentenbelangen met betrekking tot voedselveiligheid.

Wat heeft de Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg de laatste jaren gedaan?

Zoals gezegd organiseert de Werkgroep regelmatig informatie- en thema-avonden, waar wetenschappers en deskundigen, politici en natuurlijk de boeren zelf als speciale gasten worden uitgenodigd. Een willekeurige kleine greep uit de thema's die zoal voorbij zijn gekomen: "Europees Landbouwbeleid", "Marktwerking in de agrarische sector", "Van groei naar bloei" (over alternatieve oplossingen voor problemen in de sector), "Inkomen van boeren", "Genetische manipulatie" en "Landbouw in de regio" (met een dinerbijeenkomst bij CitaVerdecollege).

Een omvangrijker project was de organisatie van een drietal themabijeenkomsten (drieluik) over de mogelijkheden van Biologische Landbouw, waaraan vervolgens een concreet voorstel is gekoppeld over het stimuleren van de biologische landbouw in Horst aan de Maas, dat voorgelegd is aan de gemeenteraad. En tijdens de Floriade in Horst aan de Maas heeft de werkgroep een groot symposium georganiseerd met als thema Soja inzake het gebruik van soja in de landbouw. Speciaal voor dit symposium heeft filmmaker Wiek Lenssen een documentairefilm gemaakt in Brazilië over de gevolgen van de sojaproductie voor de kleine boeren en de indianen aldaar, die ook uitgezonden is op de regionale omroep L1.

Een andere belangrijke activiteit van de werkgroep betreft de organisatie van de Voedselkaravaan, in samenwerking met Voedsel Anders (een landelijk netwerk dat zich bezighoudt met verduurzaming van de landbouw). Op 27 oktober 2018 zijn excursies georganiseerd naar bedrijven in de agrarische sector, die vooroplopen met de verduurzaming van hun productie. In de middaguren zijn inleidingen gehouden over de retail (supermarkten) en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GBL) in Europa. Aansluitend zijn workshops georganiseerd, waarin aan de hand van positieve verhalen handvatten van en aan boeren gegeven werden om hun eigen bedrijf te verduurzamen.